

Reflection and Reconsideration on the Custodianship of the Endowments of the Jāmeʿ Mosque of Zanjān

Hasan Rostami¹

Abstract

Purpose: Following the construction of the Jāmeʿ Mosque of Zanjān during the Qajar era, the management of its endowments was left to ʿAbdullāh Dārā, while its custodianship was given to Sayyid Muḥammad Mujtahid Ḥusayni. After their deaths, their descendants had a long controversy over the custodianship, with the Dārā family attempting to seize control and the Ḥusayni family attempting to keep it within their household. The paper, while elaborating on the controversies among the claimant groups and examining the accompanying conflicts and crises, poses the fundamental question of which family and individuals rightfully had custodianship of the profitable endowments of the Jāmeʿ Mosque of Zanjān.

Method and Research Design: The article's research method is historical research, conducted through a library-based approach and founded on documents in governmental, private, personal, and Zanjānī family archives, with a descriptive-analytical model being utilized to investigate the subject.

Findings and Conclusion: After careful examination of the documents of the families feigning custodianship of the Jāmeʿ Mosque, the waqf deed of the Dārā family—preserved by the offspring of one of the previous stewards named Dāmādī—is proved to be forged. In contrast, several waqf deeds of the Ḥusayni Zanjānī family, as custodians and Friday prayer leaders of the mosque, are proven valid. According to the results, in three instances, rulings of the Department for Waqf Research and the Committee for the Review of the Jāmeʿ Mosque's Endowment Documents under the Pahlavi regime (Reza Shah and Mohammad Reza Shah) and in the early post-revolutionary period confirmed the hereditary guardianship of the Ḥusayni Zanjānī family over the endowments of the mosque.

Keywords: Jāmeʿ Mosque; Zanjān; Ḥusayni family; Dārā family; Endowments.

Citation: Rostami, H. (2025). Reflection and Reconsideration on the Custodianship of the Endowments of the Jāmeʿ Mosque of Zanjān. *Ganjine-ye Asnad*, 35(1), 5-50 | doi: 10.30484/ganj.2025.3255

Ganjine-Ye Asnad

«137»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier (DOI): 10.30484/ganj.2025.3255

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol.: 35, No.: 1, Spring 2025 | pp: 5 -50 (46) | Received: 23, Sep. 2024 | Accepted: 26, Dec. 2024

Historical research

Introduction:

Congregational mosques (masājid jāme‘) have not only religious but also been significant centers of teaching religious sciences since the Islamic period. The founders of these institutions, with the aim of sustaining the teachers and students and preventing structural decay, generally endowed them with vast waqf properties. The endowments were done with the aim of giving continuity to religious education and mosque maintenance. The Jāme‘ Mosque of Zanjān was constructed under the reign of Faṭḥ-‘Alī Shāh Qājār by Prince ‘Abdullāh Mīrzā Dārā, the governor of the Khamsa region, who also established a madrasa for the education of theological students. In view of the mosque's dimensions and its educational mission, deserving endowments—like two villages and some business buildings close to the mosque—were assigned. Guardianship of these properties was entrusted to Prince ‘Abdullāh Mīrzā Dārā, and custodianship (tawliyat) in those of Sayyid Muḥammad Mujtahid Sardānī. During the first decades of the mosque, no disputes over the endowments were recorded. But following the death of the initial overseers and custodians, their heirs became embroiled in prolonged conflict over control of the waqf properties.

The Dārā family argued that, according to the first waqf deed, custodianship after Sayyid Muḥammad Sardānī was to be transferred—by the appointment of a supervisor—to one of the prominent scholars of Zanjān. The Ḥusayni family, on the basis of inherited documents and tradition, argued that custodianship was to remain within their family and pass to the eldest and most senior member of Sayyid Sardānī's descendants. The large revenues of these endowments propelled the rivalry, attracting other social groups who aligned themselves with either family for their own purposes. The struggle, which passed through periods of intensification and relative calm, persisted from the Nāṣerī era until after the 1979 Islamic Revolution.

This paper examines the dispute's historical background, the legal and family arguments of the contesting parties, and the broader socio-political dynamics involved. It seeks, ultimately, to resolve the paramount question: Who, by historical record and legal convention, held rightful guardianship over the Jāme‘ Mosque of Zanjān's endowments?

Materials and Methods

This study has pursued a historical research methodology with a descriptive-analytical approach, relying primarily on archival and documentary sources. The initial phase of data collection involved in-depth study of family archives of prominent Zanjānī families. Thousands of documents—particularly those concerning the family of the Friday prayer leader (imām-jum‘a), as well as objects preserved in the Mehrāneh Museum of Zanjān and other family collections—were examined systematically. These papers range from the Qajar period to the recent decades and reflect various forms of involvement, influence, and participation in the affairs of the Jāme‘ Mosque of Zanjān. Following the preliminary archival reconnaissance, the relevant materials were extracted and inventoried by copious note-taking and thematic indexing. The research was subsequently supplemented by drawing on official government agency documents, published journals, books, and scholarly articles addressing the mosque’s historical, legal, and social dimensions.

The design of the research is qualitative and documentary in nature. It draws on primary sources found in public and private archives, including government offices, local institutions, and personal collections. Triangulation of sources was given emphasis to ensure historical accuracy and interpretive nuance. By integrating data from various repositories and cross-referencing familial claims with institutional records, the study aims to trace the genealogical, legal, and administrative trajectories of guardianship over the mosque’s endowments. In doing this, it enables a nuanced understanding of the socio-political processes at stake in the disputes and provides an evidence-based basis for determining the legitimacy of competing claims.

Results and Discussion

There were no official records of illegal acquisition of custodianship, suspicious financial activities, or questionable spending until the death of Prince ‘Abdullāh Mīrzā Dārā, the first appointed supervisor, and Sayyid Muḥammad Sardānī, the first custodian of the Jāme‘ Mosque of Zanjān. This period appears to have been one of relative administrative stability and transparency in the management of the mosque’s endowed property.

But when the second custodian, Mīrzā ‘Abd al-Wāsi’ Ḥusayni Zanjānī, passed away in 1291 AH, and shortly thereafter the second supervisor, Muḥsin Mīrzā Mīrākhur, passed away in 1292 AH, a disputed dispute among their offspring emerged over custodianship of the endowments of the mosque. Several factors conspired to exacerbate this dispute, including illness, educational obligations, geographical distance, and the apparent failure of the current custodians—Mīrzā Abū al-Faḍā’il, the Friday prayer leader, and his son Mīrzā Maḥmūd Ḥusayni Zanjānī—to follow up on the mosque business. These shortcomings were used as a pretext by the supervisors to attempt to challenge the legitimacy of the Ḥusayni family custodianship.

It seems that allegations of financial misconduct, particularly those leveled against imams such as Mīrzā ‘Abd al-Wāsi’ by the Dārā family, along with the considerable material value of the endowments of the mosque—particularly in a relatively small city such as Zanjān—moved various groups and individuals to attempt to gain custodianship. With full awareness of the strategic and economic significance of these waqf assets, each party sought to advance its interests by invoking available documentation and asserting legal or familial claims. The goal was not merely symbolic; control over the endowments offered tangible means to address personal and communal needs.

The disputes and rivalries persisted from the lifetime of Mīrzā Abū al-Faḍā’il through the reign of Reza Shah Pahlavi. Each claimant, supported by followers and armed with available documents, sought to legitimize their position and obtain custodianship. The inauguration of the official Waqf Office of the Khamsa province was a turning point in the conflict. The physical assault on Mīr Muṣṭafā, the then director of the Waqf Office, and his flight to Tehran marked the profundity of the crisis and the institutional crisis it embodied. Later, with Muḥammad I’tiḏād Rāzānī’s appointment as director of the Department of Education and Endowments of Khamsa during the mid-Pahlavi era, there was a more serious and concerted effort at investigating the state of the mosque’s endowments. This administrative intervention significantly affected the trajectory of the custodianship dispute and led to the issuance of several decisions regarding rightful management of the Jāme’ Mosque’s waqf properties.

Conclusion

A critical examination of the documentary record preserved by the families contesting custodianship of the Jāme‘ Mosque of Zanjān reveals fundamental defects in the waqf documents attributed to the Dārā family. The sole surviving copy of the waqf deed, which is now in the possession of the descendants of one of the earlier stewards by the name of Dāmādī, contains structural and legal defects that undermine its authenticity. In contrast, some transcriptions of waqf deeds maintained by the Ḥusayni Zanjānī family—who have long been Friday prayer leaders and custodians of the mosque—manifest greater textual coherence and adherence to standard legal conventions.

The contentious document in the Dārā archive is not properly authenticated, with flaws in the allocation of endowed expenditures and the use of an unauthenticated seal attributed to the Friday prayer leader. These issues raise serious questions about its provenance and legal status. Archival research confirms that the hereditary guardianship of the Ḥusayni Zanjānī family was legally acknowledged on three separate occasions by the Department of Waqf Investigations and the Committee for Endowment Document Review. These rulings—issued under the periods of Reza Shah and Mohammad Reza Shah, as well as in the immediate post-revolutionary period—confirm the Ḥusayni family's argument and, in effect, destroy the probative value of the Dārā family's contentious deed.

تأمل و بازاندیشی در مسئله تولیت موقوفات مسجد جامع زنجان

حسن رستمی^۱

چکیده:

باتوجه به اهمیت و جایگاه مساجد و مدارس جامع در طول دوره اسلامی، موقوفات ارزشمندی برای حمایت از طلاب و آبادانی این مساجد در نظر گرفته می‌شد و غالباً یکی از علمای برجسته، سرپرستی و رسیدگی به این موقوفات را برعهده می‌گرفت. با احداث مسجد جامع زنجان در دوره قاجار، نظارت بر موقوفات این مسجد به عبدالله دارا و تولیت به سیدمحمد مجتهد حسینی (امام جمعه زنجان) سپرده شد؛ ولی پس از درگذشت نخستین متصدیان، بازماندگان بر سر تصاحب تولیت به ستیز با یکدیگر پرداختند که تا عصر حاضر هم ادامه داشته‌است. خاندان دارا به‌عنوان مدعی با پشتیبانی عناصر و گروه‌های دیگر سعی داشته‌اند تولیت موقوفات ارزشمند مسجد جامع زنجان را کسب کنند و خاندان حسینی زنجانی (امام جمعه) هم در جایگاه مدافع سعی داشته‌اند تا تولیت را در دست خود حفظ کنند.

هدف: مقاله ضمن پرداختن به منازعات گروه‌های مدعی و بررسی اختلاف‌ها و بحران‌ها، به این پرسش اساسی می‌پردازد که: تولیت موقوفات ارزشمند مسجد جامع زنجان به‌درستی برعهده کدام خاندان و افراد بوده‌است؟

روش/ رویکرد پژوهش: روش مقاله، پژوهش تاریخی است که با رویکرد کتاب‌خانه‌ای و بهره‌گیری از اسناد سازمان‌های دولتی، خصوصی، شخصی، و خاندان‌های زنجانی، به‌شیوه توصیفی-تبیینی موضوع را بررسی کرده‌است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: پس از وفات دومین متولی مسجد جامع زنجان -میرزا عبدالواسع حسینی زنجانی- در ۱۲۹۱ ق و در ادامه وفات دومین ناظر -محسن میرزا میرآخور- در ۱۲۹۲ ق، جدال بازماندگان این دو بر سر تولیت موقوفات آغاز شد. موانعی نظیر بیماری، تحصیل، و کم‌توجهی میرزا ابوالفضائل امام جمعه و فرزندش میرزا محمود حسینی زنجانی (متولیان وقت) در رسیدگی به وضعیت مسجد، مهم‌ترین عوامل تلاش‌های ناظران وقت برای رد تولیت از خاندان حسینی زنجانی بودند. آنچه به نظر می‌رسد، با عنایت به برخی سوءاستفاده‌ها که خاندان دارا به امامان جمعه نظیر میرزا عبدالواسع حسینی نسبت می‌دادند و از سوی دیگر باتوجه به ارزش مادی موقوفات مسجد جامع که در شهر کوچکی نظیر زنجان بسیار قابل‌توجه بود، هریک از عناصر و گروه‌ها با آگاهی از این ارزش و جایگاه، با استناد و اتکا به اسناد موجود سعی داشتند اهداف خود را پیش ببرند و تولیت موقوفات را به‌دست بیاورند تا بخشی از نیازهایشان را رفع کنند.

با عنایت به بررسی محتوای مجموع اسناد خاندان‌های مدعی تولیت مسجد جامع، سواد وقف‌نامه خاندان دارا -که در نزد بازماندگان یکی از مباشران بانام دامادی قرار دارد- نادرست است و در مقابل، برخی از سواد وقف‌نامه‌های خاندان حسینی زنجانی (امام جمعه) به‌عنوان متولیان مسجد جامع، صحیح به نظر می‌رسد. براساس یافته‌ها، سه بار آرای صادره از سوی اداره تحقیق اوقاف و شعبه بررسی اسناد موقوفه مسجد جامع در دوره پهلوی (رضاشاه، محمدرضاشاه) و اوایل انقلاب اسلامی، تولیت نسل‌به‌نسل خاندان حسینی زنجانی بر موقوفات مسجد جامع را تأیید کرده‌است.

واژگان کلیدی: مسجد جامع؛ زنجان؛ خاندان حسینی؛ خاندان دارا؛ موقوفات.

استناد: رستمی، حسن. (۱۴۰۴). تأمل و بازاندیشی در مسئله تولیت موقوفات مسجد جامع زنجان. گنجینه اسناد، ۳۵، (۱)، ۵-۵۰. doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۵۵

۱. دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

Rostami.h1210@gmail.com

گنجینه اسناد

۱۳۷

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسه برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۵۵

نمایه در ISC, SID, Researchgate, Google Scholar و ایران ژورنال | http://ganjineh.nlai.ir

سال ۳۵، دفتر ۱، بهار ۱۴۰۴ | صص: ۵-۵۰ (۴۶)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۷/۲ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۶

تحقیقات تاریخی

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیوی

مقاله پژوهشی

۱. مقدمه

مساجد جامع در طول دورهٔ اسلامی محلی برای عبادت و دعا، و برگزاری اجتماع و مراسم مختلف بوده‌است. این اماکن به دلیل بزرگی، اعتبار و شکوه، برجسته‌تر از سایر مساجد بودند و علمای مهم با منصب امامت جمعه، آن را سرپرستی می‌کردند. در این گونه مساجد غالباً مدارس هم برای تحصیل طلاب علوم دینی اختصاص می‌یافت و مدرسین و طلاب به تعلیم و یادگیری می‌پرداختند. با عنایت به بزرگی و جایگاه مساجد جامع، موقوفات ارزشمندی نیز از سوی بانیان در نظر گرفته می‌شد، که با درگذشت متولیان و ناظران و بی‌توجهی و سوءاستفادهٔ بازماندگان و سودجویان، از بین می‌رفت.

مسجد جامع زنجان^۱ در دورهٔ فتح‌علی‌شاه قاجار، با همت و سرمایهٔ عبدالله دارا حکمران منطقهٔ خمسه ساخته شد و مدرسه‌ای نیز برای آموزش طلاب احداث شد. باتوجه به بزرگی مسجد و با هدف یاری به طلاب، موقوفات ارزشمندی هم شامل دو روستا و مغازه‌هایی در مجاورت مسجد در نظر گرفته شد و امر نظارت برعهدهٔ عبدالله دارا و تولیت به سیدمحمد مجتهد سردانی واگذار شد. در دهه‌های آغازین فعالیت مسجد، مجادله‌ای بر سر موقوفات گزارش نشد؛ ولی با مرگ نخستین و دومین ناظران و متولیان، بازماندگان برای تصاحب موقوفات به ستیز با یکدیگر پرداختند. خاندان دارا بر این مدعا بودند که تولیت براساس وقف‌نامه، بعد از سید سردانی با تعیین ناظر به یکی از علمای بزرگ زنجان می‌رسد. در مقابل، خاندان حسینی باتوجه به اسناد خاندانی و در مقام دفاع، تولیت را نسل به نسل به ارشد و اکبر اولاد جدشان سید سردانی متعلق می‌دانستند. آنچه مشخص است این که درآمدهای ارزشمند موقوفات این مسجد بر دامنهٔ دشمنی‌ها و رقابت‌ها می‌افزوده‌است. در این بین طبقات مختلف با یاری به خاندان‌های رقیب، سعی داشتند اهداف مدنظرشان را محقق کنند. لازم به ذکر است که این جدال و دشمنی از دورهٔ ناصری تا پس از انقلاب اسلامی، با فراز و فرودهایی همراه بوده‌است.

مقاله حاضر ضمن پرداختن به ستیزه‌ها و منازعات گروه‌های مدعی و بررسی و تبیین علل و عوامل بروز اختلاف‌ها و بحران‌ها، به این پرسش اساسی می‌پردازد که:

تولیت موقوفات ارزشمند مسجد جامع زنجان به درستی برعهدهٔ کدام خاندان و افراد بوده‌است؟

پیشینه پژوهش: دربارهٔ تاریخ مساجد زنجان دو اثر تحقیقی چاپ شده‌است. زهرا سلیمانی در کتاب *شبستان سیمرغ: بررسی ۳۰ مسجد تاریخی دورهٔ حکومتی قاجار در زنجان*، با برشمردن ویژگی‌های عمومی معماری مساجد زنجان، آن‌ها را معرفی کرده‌است. معصومه زین‌علی نیز در کتاب *تاریخ مساجد و تکایای عصر قاجار در زنجان*: با بررسی

۱. در اسناد و منابع تاریخی عصر قاجار با نام‌های «دارا»، «جامع»، «سلطانی»، «شاهی» و «جمعه» شناخته می‌شده‌است (ساکا، ۱۳۵۲۸/۳۱، ص: ۶؛ سالور، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۵۹۵؛ اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳)؛ ولی از دورهٔ رضاشاه با تسلط سیدمحمد امام‌جمعه بر موقوفات مسجد جامع و حضور مداوم در زنجان، با عناوین «سید» و «جامع»، بین مردم شهرت یافته‌است (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳؛ ساکا، ۲۵۰/۱۱۲۶۰، صص ۲ و ۱۵)

اسناد و موقوفات آن‌ها، وضعیت موقوفات مساجد زنجان را مرور کرده‌است. نکته مهم این اثر درباره مسجد جامع زنجان، وضعیت موقوفات و اسناد مربوطه است. نویسنده در صفحه ۴۱، تولیت را نخست برعهده سیدمحمد مجتهد سردانی^۱ و سپس با ارشد اولاد ذکور او معرفی کرده است و در ادامه در صفحه ۴۷ نوشته‌است: «رونوشت سند مسجد و مدرسه شاهی از متولی گرفته شده و به‌همین ترتیب بازخوانی شده [است و] در این قسمت آورده می‌شود». برخلاف این مدعا، سند مذکور متعلق به خاندان دامادی (مباشر ناظران) است و متولیان مسجد (خاندان حسینی زنجانی) این سند را جعلی می‌دانند. هم‌چنین برخلاف نوشته بالا (صفحه ۴۷)، در بخش معرفی و خوانش سند در صفحه ۵۳ امر تولیت بعد از وفات سیدمحمد مجتهد سردانی، به عالمی فقیه، عادل، متدین از اهل دارالسعادة^۲ با تعیین ناظر وقت و بعد از او [به] دیگری -خواه از اولاد متولی سابق- تفویض شده‌است. خانم زین‌علی در مقاله «بررسی تاریخیچه مسجد و مدرسه شاهی (جامع) زنجان»، در مجله وقف میراث جاویدان، پاییز ۱۳۸۸، شماره ۶۷ هم در بررسی متولیان مسجد جامع این خطا را تکرار کرده‌است.

پژوهش‌های موردی دیگری را هم از سایر مناطق می‌توان نام برد که تاحدودی به موضوع مقاله حاضر نزدیک هستند؛ ازجمله: مقاله «مسجد جامع گلپایگان و موقوفات آن»، نوشته محبوبه خسروی در مجله وقف میراث جاویدان، بهار ۱۳۸۸، شماره ۶۵؛ و مقاله «مسجد حضرت ولی عصر (عج) بوبین‌میان‌دشت و موقوفات آن»، اثر حمیدرضا میرمحمدی در مجله وقف میراث جاویدان، تابستان ۱۳۸۸، شماره ۶۶. در آثار مذکور، نویسندگان با معرفی مختصری از مساجد، به خوانش اسناد موقوفات پرداخته‌اند.

مقاله حاضر متفاوت با آثار موردی گذشته، به بررسی مسئله تولیت مهم‌ترین مسجد زنجان (مسجد جامع) پرداخته‌است. این پژوهش، ضمن بررسی اسناد و نسخ خطی موجود که در اختیار سازمان‌های دولتی، خصوصی و خاندان‌های مربوط به مسجد جامع زنجان قرار دارد و بهره‌گیری از کتاب‌ها، مقالات و مصاحبه، با رویکرد کتاب‌خانه‌ای و به‌شیوه توصیفی-تبیینی موضوع را بررسی کرده‌است.

۲. حکمرانی عبدالله میرزا در ولایت خمرسه؛ احداث بنای مسجد جامع

تاریخ دقیق احداث مسجد جامع در زنجان به‌روشنی معلوم نیست. به‌نوشته اشترویس، «در اواسط دوره صفویه بنای جالب‌توجهی در شهر به‌نظر نمی‌رسید و تنها مسجدی زیبا وجود داشت» (اشترویس، ۱۴۰۳، ص ۱۱۸). رستم‌الحکما احداث مسجد جامع زنجان را به دوره امیرجهان‌شاه قره‌قویونلو مربوط می‌داند (آصف (رستم‌الحکما)، ۱۳۸۷، ج ۱، صص

۱. نخستین امام‌جمعه زنجان و جد خاندان حسینی زنجانی (امام‌جمعه) است.
۲. زنجان در عصر قاجار با لقب دارالسعادة شناخته می‌شده‌است.

۲۸-۲۹). به عقیدهٔ اعتمادالسلطنه، «مساجدی که در این شهر [به آنها] صدق جامع اطلاق شود، علاوه بر مسجد دارا، مسجد میرزا ابوالقاسم مجتهد مربوط به سی سال قبل، مسجدی که اهالی در ۱۲۸۴ ق ساخته‌اند، مسجد میرزا نصرالله خان نایب در ۵۶ سال قبل، مسجد حاجی میرزا ابوالقاسم از ابنیهٔ قدیمه، مسجد حاجی پیرولی (محمدعلی بابی) در ۱۱۷۳ ق بود [ند]». او در ادامه می‌افزاید: «بعضی مساجد دیگر در شمار جوامع نیست» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۲۰۱۲). آنچه مشخص است، برخی از مساجد صدق جامع اعتمادالسلطنه، بعد از احداث مسجد جامع مدنظر ساخته شده‌اند و باتوجه به تولیت و نسب سید محمد مجتهد سردانی به امامت جمعه، مسجد جامع شهر به‌شمار نمی‌رفته‌اند؛ بنابراین، به‌نظر می‌رسد، اطلاق واژهٔ «صدق جامع» به این مساجد به‌دلیل بزرگی، حضور علمای برجسته، مدرسهٔ دینی و رجوع طبقات و گروه‌های مختلف بوده‌است. علی‌نقی جدیدالاسلام در نسخه‌ای خطی می‌نویسد که، پس از تصمیم عبدالله دارا برای ساخت مسجد در مقابل دارالحکومه، زمین‌هایی برای احداث مسجد جامع با اجبار و بی‌میلی صاحبان خریداری شد (جدیدالاسلام، بی‌تا، صص ۳ و ۴). در صحت این روایت نیز نمی‌توان نظر روشنی داد؛ چون جدیدالاسلام به‌وسیلهٔ میرزا ابوالقاسم مجتهد از آیین بابی بازگشت و باتوجه به نقش برجستهٔ سید محمد مجتهد سردانی در جریان قتل عام بابیان زنجان، این سوءنیت را نباید نادیده گرفت. در رسالهٔ مذکور، مسجد میرزایی به تولیت میرزا ابوالقاسم، به‌عنوان مسجد جامع شهر معرفی شده‌است که بعد از احداث مسجد جامع به‌فرمان عبدالله دارا، از جامعیت افتاد (جدیدالاسلام، بی‌تا، ص ۴). این ادعا نیز صحیح به‌نظر نمی‌رسد؛ چون بنای مسجد میرزایی به دورهٔ میرزا ابوالقاسم مجتهد و پس از ساخت مسجد دارا بازمی‌گردد (مصاحبه با محسن میرزایی، ۱۳۹۹؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۲۰۱۲؛ اسناد موزهٔ مهرانهٔ زنجان، ۱۴۰۲).

به‌هر روی با حکمرانی عبدالله دارا در سال ۱۲۲۴ ق، ساخت بناهای عام‌المنفعه آغاز شد (هدایت، ۱۳۷۳، ص ۳۲۵؛ افضل‌الملک، ۱۳۶۱، ص ۴۱۰). در زمان ورود جرج کیل به زنجان در سال ۱۲۴۰ ق، مسجد مذکور در حال احداث بوده‌است (متقی، ۱۳۸۲، ص ۱۵۳)؛ بنابراین، آغاز بنای مسجد به پیش از ۱۲۴۰ ق بازمی‌گردد. باتوجه به اسناد خاندان حسینی که تاریخ اتمام بنای مسجد جامع را ۱۲۴۵ ق ذکر کرده‌است و سردر^۱ صحن هم که همین تاریخ را داشته‌است^۲ سال‌های ۱۲۳۷-۱۲۳۸ ق، برای زمان آغاز بنای مسجد جامع صحیح به‌نظر می‌رسد (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳؛ روزنامهٔ آذر، ۱۰ شهریور ۱۳۲۵، ص ۴؛ روزنامهٔ زنجان، ۱۶ بهمن ۱۳۲۸، ص ۴).

در قدیمی‌ترین سند موجود از مسجد جامع زنجان مربوط به دورهٔ محمدشاه قاجار -که برخی قسمت‌های آن که معرفی رقبات بوده از بین رفته‌است- رقبات مسجد مشتمل

۱. این سردر الان موجود نیست.

۲. در برخی اسناد، تاریخ اتمام بنای مسجد جامع ۱۲۴۳ ق نوشته شده‌است که صحیح به‌نظر نمی‌رسد (ساکها، ۲۵۰/۰۰۸۵۳۳، ص ۴). در یکی از دیوان‌های عبداللهمیرزا دارا، تاریخ احداث بنا مقارن ۱۲۴۴ ق سروده شده‌است (اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۳).

بر ۶۹ باب مغازه، ۴ باب خواجه‌نشین^۱ و ۱ باب حمام ثبت شده است و مسئولیت نظارت موقوفه با عبدالله دارا و ارشد اولاد نسل به نسل و تولیت به سید محمد مجتهد سردانی و سپس به ارشد اولاد نسل به نسل می‌رسد (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳). این موقوفه در سال‌های بعد تغییراتی کرد؛ به طوری که در دوره رضاشاه تعداد مغازه‌ها به ۱۰۴ باب رسید و شش دانگ حمام قیصریه، شش دانگ روستای کهیا در طارم، و سه دانگ روستای چیل‌خور به موقوفات قبلی اضافه شد (ساکما، ۱۶۷/۸۷، ۲۵۰/۰، ص ۶۵). بنابراین، با احداث بزرگ‌ترین مسجد در مجاورت بازار زنجان و تخصیص موقوفات ارزشمند، سوء استفاده از اجاره‌ها و درآمدها و جدال برای تصاحب آن دور از ذهن نبود. موضوعی که بعدها اتفاق افتاد.

۳. زمزمه مخالفت‌ها و آغاز رقابت بر سر موقوفات مسجد جامع

با مرگ عبدالله دارا و سید محمد مجتهد سردانی، خرابی‌های حاصل از جنگ بابت در زنجان و اوضاع نابه‌سامان اقتصادی و قحطی سال‌های ۱۲۸۸-۱۲۸۹ ق در سراسر کشور، نارضایتی و مخالفت طلاب و مدرسین مسجد جامع آغاز شد. یک سال پس از قحطی بزرگ، در ربیع‌الاول ۱۲۹۰ ق، محسن میرزا میرآخور، فرزند عبدالله دارا و ناظر وقت مسجد، به متولی وقت میرزا عبدالواسع فرزند سید محمد سردانی، توصیه کرد که در مصارف موقوفه و رعایت مفاد قرارداد واقف دقت کند. علت این توصیه به روشنی مشخص نیست؛ ولی با توجه به ادعاهای رقاباتی نظیر شیخ ابراهیم زنجان پیرامون موقوفه خواری میرزا عبدالواسع که در ادامه به آن خواهیم پرداخت، به نظر می‌رسد که ناظر وقت براساس گزارش‌های ارسالی از زنجان و با آگاهی به موضوعی که در آن مفاد وقف‌نامه رعایت نمی‌شده است این توصیه را به امام جمعه کرده است. لازم به ذکر است که در سال ۱۲۸۶ ق، امام جمعه، چهار شعیر^۲ سهم از شش دانگ روستای آلاچمن را در مقابل ۲۳۰ تومان با میرزا احمد مصالحه کرد (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳). این مبلغ قابل توجه و خرید روستا، نمی‌توانست دور از نظر و بیان عقیده موافقان و مخالفان امام جمعه باشد و درآمدهای موقوفه، بهانه و عاملی مناسب برای اظهار عقیده و داوری‌ها شد.

تا زمان وفات میرزا عبدالواسع (۱۲۹۱ ق) و محسن میرزا (۱۲۹۲ ق) بر سر تولیت موقوفات منازعه و رقابت نبود؛ ولی در ادامه دشمنی نسل سوم ناظران و متولیان آغاز شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۷۵۵؛ اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳). به گزارش حسن رهبری - رئیس اداره معارف و اوقاف خمسه در سال ۱۳۰۷ ش - پس از وفات سید محمد سردانی، چندین سال میرزا عبدالواسع متصدی بود؛ سپس شاهزاده محسن میرزا

ناظر وقت، حمید میرزا، برادرش را برای ادارهٔ موقوفات فرستاد. بعد از مدتی، رشید میرزا، برادر دیگر محسن میرزا، موقوفات را تصدی کرد. با وفات محسن میرزا، ناظر بعدی -محمد حسین یمین السلطان- میربهاء الدین را متصدی کرد. مباشر بعدی آقاخان مظفرالدوله بود و پس از آن نظام‌العلماء با اجازهٔ حاج میرزا حسن شیرازی متصدی شد (ساکما، ۱۳۶۷/۰۳/۲۹۷، ص ۴). لازم به توضیح است که گزارش رهبری صحیح به نظر نمی‌رسد؛ چون تا زمان وفات محسن میرزا منازعه‌ای روی نداده‌است و به نظر می‌رسد برادران او به‌عنوان مباشر و نمایندهٔ ناظر تعیین شده‌اند و رهبری، تفاوتی بین متصدی به‌عنوان مباشر و متولی قائل نشده‌است.

براساس اسناد و منابع، تا سال‌های ۱۲۹۵-۱۳۰۰ق، ستیزی در زمینهٔ تولیت به‌وجود نیامده‌است. عبدالعلی تاجر زنجانی در ۲۷ صفر ۱۲۹۵ق، قیومتاً از سوی متولی موقوفات -میرزا ابوالفضائل امام‌جمعه- و با اطلاع میربهاء الدین از مؤتقین یمین السلطان ناظر موقوفه، مأذون به وجه‌المصالحهٔ منافع دكاكين قیصریه به‌استثناء دو باب دكان با وقت معین به کربلایی حسن شد. قرارداد را علمایی نظیر میرزا ابوطالب موسوی و عبدالعلی زنجانی تأیید کردند. این تأیید از آن‌رو حائز توجه و اهمیت فراوان است که در سال‌های بعد از ۱۲۹۵ق با عزیمت امام‌جمعه به عتبات برای ادامهٔ تحصیلات حوزوی، یمین السلطان ناظر وقت باتوجه به سواد وقف‌نامه‌ای که ارائه کرد، تولیت را برعهدهٔ علمای زنجان قرار داد. در این راستا او با اختیاراتی که حق خود می‌دانست، علمایی نظیر آقاسیدصادق و میرزا ابوطالب موسوی زنجانی را برای تعیین متولی انتخاب کرد. میرزا ابوطالب موسوی زنجانی با وجود تأیید وجه‌المصالحهٔ منافع دكاكين قیصریه در ۱۲۹۵ق -که به‌نوعی تأیید تولیت خاندان امام‌جمعه بر موقوفات بود- این‌بار با مشاهدهٔ سواد وقف‌نامهٔ یمین السلطان و تأیید آن، برخی از علمای دیگر را به‌عنوان متولی معرفی کرد و به‌عبارت دقیق‌تر، تولیت نسل به‌نسل خاندان امام‌جمعه بر موقوفات را باطل دانست. او در یکی از اسناد مربوطه، در جمادی‌الثانی ۱۳۰۰ق، با نوشتن این عبارات، به‌نوعی تولیت نسل به‌نسل خاندان حسینی را باطل کرد:

«... تفصیل اعیان موقوفه و مصارف آن را عبدالله میرزا دارا در وقف‌نامه ثبت نموده‌است و متولی شرعی که قابل و دارای نصاب شرع باشد و بتواند از عهدهٔ اعمال برآید ندارد و منافع موقوفه به‌طوری‌که واقف قرار داده، به موقوف علیهم صرف نمی‌شود؛ مرحوم آقاسیدصادق در این ماده به شیخ‌زین‌العابدین زنجانی اذن تصرف در موقوفه و صرف آن به موقوف علیهم داده بودند، لهذا این احقر هم ایشان را مأذون نمودم که منافع موقوفه را براساس وقف‌نامه صرف و مراعات نماید» (اسناد خاندان حسینی زنجانی، ۱۴۰۳).

در این برهه مناقشه‌ای وجود نداشت و میرزا ابوالفضائل امام‌جمعه در عتبات به تحصیل مشغول بود؛ ولی امام‌جمعه در ۴ جمادی‌الآخر ۱۳۰۴ق، به‌دلیل بیماری و با

۱. خواجه‌نشین مکانی داخل هشتی‌ها برای استراحت و انتظار برای ملاقات بوده‌است. بعدها در مساجد شهرها از خواجه‌نشین‌ها برای انباری و قراردادن وسایل متفرقه استفاده می‌شده‌است.

۲. شعر: در زنجان عصر قاجار هم به‌مانند سایر ایالات و ولایات، ۱ دانگ ۱۶ شعر و ۶ دانگ ۹۶ شعر بوده‌است.

کسب اجازه از علمای نجف به زنجان مراجعت کرد (اسناد خاندان حسینی زنجانی، ۱۴۰۳). به گفته بصیرالملک شیبانی، در زمان حضور امام جمعه در کربلا، کارهای مسجد جامع در دست میربهاءالدین بود و مسجد را کاشی‌کاری و سفیدکاری می‌کرد (شیبانی، ۱۳۷۴، ص ۴۲). به‌واقع سن اندک، تحصیلات و بیماری امام جمعه، امر تولیت را به تأخیر انداخت. با توجه به این موانع و احکام علمایی نظیر میرزا ابوطالب موسوی زنجانی، سوءاستفاده، تعدی و اغتشاش عناصر فرصت‌طلب و مدعی دور از ذهن نبود، به‌طوری‌که ۲۹ ربیع‌الثانی ۱۳۰۵ ق، میرزا ابوالفضائل طی تلگرافی به امین‌السلطان، خواستار برخورد با اغتشاش برخی از طلاب مسجد جامع و اراذل شد (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۸۷۵، ص ۱۱). در ربیع‌المولود ۱۳۰۶ ق، طلاب طرفدار امام جمعه از سیاست‌های یمین‌السلطان ناظر وقت شکایت کردند و در ادامه با تحریک ناظر و بدون استناد شرعی، به‌دستِ مباشرِ مدرسه اخراج شدند. این نخستین‌بار بود که ناظر به‌طور مستقیم درمقابل متولی مسجد قرار گرفت. ضعف امام جمعه با سن اندک، بیماری و گرفتاری‌های تحصیلی موجب شد تا در ۱۳۰۷ ق، آقاخان مظفرالدوله مباشر ناظر، حجره‌های طلاب را به دیگران واگذار کند. به گفته طلاب، مظفرالدوله بدون اذن و بصیرت، مسجد را تصرف کرده بود. اندکی بعد به تحریک مباشر، طلاب سایر مدارس شهر به مسجد حمله کردند و اثنائاً طلاب حامی امام جمعه را بیرون ریختند. با توجه به این اغتشاش‌ها، میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان و وزیراعظم، طی نامه‌ای به احتشام‌السلطنه حکمران وقت، با تأکید بر تولیت خاندان امام جمعه و نظارت خاندان دارا، خواستار جلوگیری از مداخله افراد غیرمسئول در امور موقوفه شد. در اواخر عصر ناصری یمین‌السلطان، تولیت را به‌طور کامل در اختیار گرفت (اسناد خاندان حسینی زنجانی، ۱۴۰۳؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۲۰۱۲). سرانجام با توجه به سیاست‌های یمین‌السلطان و تعدی مظفرالدوله و شکایت امام جمعه به تهران، ناصرالدین شاه قاجار طی فرمانی به عمیدالملک حکمران خمسه، «آسایش خاطر امام جمعه، ترفیه حال معزّی‌الیه و ممانعت از مداخله برخلاف شرع و من غیر حق» را صادر کرد. شاه توصیه کرد: «اگر حرفی دارند، موافق قانون شریعت رسیدگی و قطع و فصل نمایند» (اسناد خاندان حسینی زنجانی، ۱۴۰۳؛ ساکما، ۱۴۲۲۲۵، ص ۱).

شیخ‌ابراهیم زنجانی، انتخاب متولی مسجد را برعهده ناظران وقت می‌دانست. به عقیده زنجانی، «پدر امام جمعه وقف‌نامه اصلی را مفقود کرده، یک سواد بلامهر و امضاء ساخته و تغییراتی داده؛ سه قطعه ملک معتبر را فروخته، باقی را خورده بود» (زنجانی، ۱۳۹۳، صص ۱۱۷-۱۱۹؛ ساکما، ۲۵۰/۰۱۶۷۸۷، ص ۳۸). این عقیده زنجانی از شایعات درباره حیف و میل اموال موقوفه و از توصیه گذشته محسن میرزا به میرزا عبدالواسع در رعایت مصارف موقوفه

و در ادامه، از خرید روستاهایی نظیر آلاچمن از سوی امام جمعه، نشئت می‌گرفت و بر دامنه بحران و ستیز بازماندگان محسن میرزا برای تصاحب تولیت می‌افزود. در این سال‌ها اغلب با دست‌به‌دست شدن تولیت مسجد و ضعف امام جمعه در رسیدگی به امور، طلاب در حوادث دست بالایی داشتند و برای گذران زندگی نیز به مشاغل نامتعارف [با شأن روحانیت] می‌پرداختند (سالور، ۱۳۷۴، ج ۵، صص ۴۰۲-۴۰۳؛ احتشام السلطنه، ۱۳۹۲، صص ۸۷-۸۸). آن‌چه مشخص است این‌که بعد از مرگ امام جمعه (میرزا عبدالواسع)، پسرش کوچک بود؛ در نتیجه طلاب به ناظر مراجعه کردند. ناظر نیز به دخالت دولت، مدتی تولیت را به میربهاءالدین سپرد تا این‌که اطرافیان امام جمعه دخالت کردند و طلاب حامی او را کتک زدند. میربهاءالدین با مشاهده اوضاع نابه‌سامان مسجد، از تولیت دست کشید (زنجانی، ۱۳۹۳، صص ۱۱۷-۱۱۹؛ ساکما، ۱۳۶۷/۰۲۵۰، ص ۳۸). به گزارش حسن رهبری، اگرچه امام جمعه موقوفات را به دست آورد، ولی مدتی بعد یمین‌السلطان ناظر وقت، ضیاءالدین نایب‌الصدر را متصدی موقوفه قرار داد (ساکما، ۱۳۶۷/۰۳۰۳۹۷، ص ۴). در این بین خاندان امام جمعه از ملاقربان‌علی یاری خواستند و ملاقربان‌علی نیز تصدی نایب‌الصدر را نامشروع دانست. در ادامه یمین‌السلطان با مشورت میرزا ابوطالب موسوی، تولیت را در جمادی‌الاول ۱۳۲۰ق، به میرزا ابوالمکارم واگذار کرد (اسناد خاندان حسینی زنجانی، ۱۴۰۳؛ اسناد موزه مهرانه زنجان، ۱۴۰۲)؛ ولی اندکی بعد طلاب مسجد با اشاره ملاقربان‌علی، مباشران میرزا ابوالمکارم را از مسجد بیرون کردند که در این بین عده‌ای هم زخمی شدند. ناظر هم با مشاهده وخامت اوضاع، به کلی از موقوفات دست کشید (زنجانی، ۱۳۹۳، صص ۱۱۷-۱۱۹؛ ساکما، ۱۳۶۷/۰۲۵۰، ص ۳۸؛ ساکما، ۱۳۶۷/۰۳۰۳۹۷، ص ۶). در این سال‌ها، علاوه بر شایعات درباره موقوفه‌خواری خاندان امام جمعه، گرفتاری میرزا ابوالفضائل امام جمعه در استعمال تریاک و ضعف قوای جسمی‌اش که در تصاویر باقی‌مانده از او نیز تاحدودی مشخص است - و بعدها بازرسان ساواک نیز طی مصاحبه با محمدحسین نجفی میرزایی^۱ بر آن صحنه گذاشته‌اند - بر این تعدی‌ها مزید شده بود (سالور، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۵۹۵؛ اسناد خاندان حسینی زنجانی، ۱۴۰۳). به روشنی نمی‌دانیم ولی شاید بیماری امام جمعه در عتبات، مصرف تریاک بوده که او را به بازگشت وادار کرده و یمین‌السلطان و علما را در تصاحب موقوفات مصمم کرده‌است.

با وجود عقب‌نشینی موقت ناظر مسجد، رقابت‌ها ادامه داشت. علاءالدوله حکمران زنجان طی نامه‌ای به میرزا ابوالمکارم، توصیه گذشته ناصرالدین‌شاه درباره تولیت امام جمعه بر مسجد جامع را پیش کشید و امر نظارت را از سوی محسن میرزا امیرآخور (ناظر موقوفات)، برعهده میرزا عبدالله دانست. ولی میرزا ابوطالب موسوی با طرفداری

۱. آیت‌الله محمدحسین نجفی میرزایی
نوه برادر میرزا ابوطالب موسوی، از علمای
برجسته و عضو جامعه روحانیت زنجان
در دوره پهلوی و اوایل انقلاب اسلامی بود
(اسناد خاندان موسوی زنجانی، ۱۴۰۱).

از یمن السلطان و تأیید ادعاهای خاندان دارا بر موقوفات، میرزا عبدالواسع امام جمعه (متولی پیشین) را مسبب دخالت و ستیز در موقوفه می دانست. به عقیده موسوی، اسناد ناظر مسجد درست به نظر می رسید و تولیت خاندان امام جمعه بر موقوفه باطل بود (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳).

با افزایش دوباره تنش میان گروه های مدعی در سال ۱۳۲۰ق، میرزا ابوالمکارم طی تلگرافی به مظفرالدین شاه قاجار، خواستار رسیدگی به این موضوع شد؛ شاه هم طی فرمانی به یمن السلطان، دستور داد به این مسئله رسیدگی شود و قراری قاطع صادر شود (اسناد موزه مهرانه زنجان، ۱۴۰۲). یمن السلطان با این دستور از سوی دربار، این بار امر تولیت را به حکمران زنجان میرزامهدی وزیرهمایون واگذار کرد. وزیرهمایون که با ملاقربان علی در جدال و دشمنی بود (روزنامه ایران، ۹ شوال ۱۳۲۱، ص ۶؛ سپهر، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۶۸۶)، با تصاحب موقوفات مسجد، امور را به طور کامل رسیدگی کرد و به تعمیرات و شهریه طلاب پرداخت (روزنامه چهره نما، ۱۰ ربیع الاول ۱۳۲۴، صص ۱۲ و ۱۳)؛ ولی مدتی بعد با انتقال وزیرهمایون به محل حکمرانی جدید در کردستان، امام جمعه با پشتیبانی ملاقربان علی، دوباره تولیت مسجد را در اختیار گرفت. در این برهه با توجه به دشمنی ملاقربان علی با مشروطه، مسجد جامع محل برگزاری جلسات انجمن اسلامی شد (روزنامه ایران نو، ۷ ذی حجه ۱۳۲۷، صص ۲ و ۳؛ روزنامه انجمن تبریز، ۲۲ شعبان ۱۳۲۵، ص ۳).

آنچه در سال های پیش از مشروطه بر دامنه اختلاف ها افزود، دخالت شاهان ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه، وزیراعظم، حاکمان و علمای بزرگ در رسیدگی به مسئله موقوفات مسجد جامع زنجان بود. با عنایت به فقدان سازوکار منظم برای رسیدگی به املاک و اراضی وقفی و نبود نهادی مستقل و نیرومند، تشدید اختلاف ها و ستیزها محتمل و قابل پیش بینی بود.

در سال های مشروطه با تسلط ملاقربان علی بر منطقه خمسه و پشتیبانی از خاندان امام جمعه، دست ناظر و علمای رقیب از موقوفات مسجد جامع کوتاه شد و ستیزها به سال های پس از مشروطه کشیده شد.

۴. تداوم ستیز و جدال در سال های پس از مشروطه

پس از انقلاب مشروطه، مأموران اداره اوقاف گزارش های ضدونقیضی از مسجد جامع ارسال می کردند. در مورخه ۲۲ ربیع الثانی ۱۳۲۸ق، مأمور اوقاف نوشت:

«در چهار-پنج سال گذشته اقتدار و مرجعیت ملاقربان علی در موقوفات ۲۵۰ ساله مسجد

به حد اعلا رسید و موقوفه را از مظفرالدوله و امام جمعه انتزاع کرده، متصدی شد. لاجوان و کهیا را امام جمعه خورده، چیلانخور را به ملاحظه شریک بودن عموزادهٔ امام جمعه در آنجا که رئیس السادات است، قدری برده و بقیه به طلاب رسید» (اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۳).

باتوجه به اسناد و منابعی که پیشتر اشاره شد این گزارش صحیح نیست؛ چون در آن زمان سن موقوفات مسجد جامع به ۲۵۰ سال نمی رسیده است. ملا قربان علی نیز تولیت را غصب نکرده بود؛ بلکه از خاندان امام جمعه در مقابل گروه های مدعی حمایت می کرد و امام جمعه به ملا قربان علی علاقه و ارادت قلبی داشت (مصاحبه با آیت الله حسینی زنجان، ۱۴۰۳). روستای لاجوان در قیدار نیز متعلق به امام جمعه نبود. اسناد این روستا از عدم ملکیت وقفی و اربابی امام جمعه بر آنجا نشان دارد (اسناد شخصی نویسنده، ۱۴۰۳). براساس اسناد، موقوفات مسجد در روستاهای کهیا و چیلانخور دست نخورده بودند و اگر شبهه ای وجود داشت، مربوط به محل مصرف درآمدها بود که پیشتر محسن میرزا به میرزا عبدالواسع تذکر داده بود (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳؛ ساکما، ۲۵۰/۰۱۶۷۸۷، ص ۶۵؛ اسناد اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان زنجان، ۱۴۰۳).

باتوجه به قطع مقرری امام جمعه به دلیل مشارکت در حوادث مشروطه و ادعاهای یمین السلطان، تعداد قابل توجهی از طلاب مسجد در سال ۱۳۲۸ ق به حمایت از امام جمعه برخاستند (استادوخ، ۷۰۰۲۰۱۱-۰۳۱۸۲۱۵؛ ساکما، ۲۴۰/۱۴۶۸۰، ص ۴). یمین السلطان در این برهه با رد تولیت امام جمعه، آقاسید علی یکی از علمای زنجان را به عنوان مباشر موقوفات تعیین کرد. با وفات او، فرزندش عبدالله میرزا سردار حشمت (یمین السلطان دوم) در نامه غره جمادی الآخر ۱۳۳۰ ق به وزارت معارف و اوقاف، احکام صادره از سوی میرزا ابوطالب زنجان و وزارت معارف و اوقاف را پیش کشید و برای آسودگی خاطر خودش درخواست صدور حکم کرد (ساکما، ۲۵۰/۰۱۶۷۸۷، ص ۱۰).

به عقیده سردار مؤید حاکم خمسه، «اصل وقف نامه در دست خاندان امام جمعه بود و تولیت به او تعلق داشت. از این وقف نامه یکی نزد یمین السلطان بود؛ بنابراین، تغییر متولی موضوعیت نداشت». یمین السلطان دوم ضمن رد این سخنان، طی اظهارات زیر، بر شایعات قبلی در زمینه فروش موقوفات دامن زد:

«میرزا عبدالواسع پدر امام جمعه چند پارچه املاک را فروخت. بعدها با تصدیق علمایی نظیر میرزا ابوطالب زنجان و امضای وزارت اوقاف و حکم ملا محمد کاظم خراسانی، [تولیت] به آقاسید علی تفویض شد. امام جمعه با پنجاه سال سن، هیچ گاه به عنوان تولیت، مداخله در موقوفات نداشت و مدعی چنین وقف نامه ای نبود. از چهل روز قبل مدعی

تولیت شده و از عجایب امور، حکومت خمسه نیز همراهی نمود. میرزا ابوطالب عین وقف‌نامه را ملاحظه نمود و صراحتاً نوشت که عین وقف‌نامه را دیده‌است و تولیت در آفتاب آقاسید محمد مرحوم نیست. چون امام‌جمعه مدعی تولیت است، وقف‌نامه تازه پیدا شده را روانه پایتخت کند تا در وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه رسیدگی نمایند» (ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۵۰، صص ۱۰-۱۱).

باتوجه به این ادعاها، وزارت معارف و اوقاف ارسال اصل وقف‌نامه را از حکومت خمسه خواستار شد (ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۵۰، ص ۱۴). آنچه به نظر می‌رسد این است که جدای از ادعای نادرست یمین‌السلطان دوم که امام‌جمعه را پیش‌ازین مدعی تولیت نمی‌دانست، براساس نامه‌ای از وزارت مالیه در ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۳۳۱ق، حکومت خمسه به‌انحاء مختلف از امام‌جمعه حمایت می‌کرد (ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۵۰، ص ۱۱؛ ساکما، ۱۶۷۸۵/۰۲۴، ص ۲) و این جانبداری خالی از اغراض سیاسی و اجتماعی به‌نظر نمی‌رسید. موقوفه‌خواری میرزا عبدالواسع نیز نیازمند اسناد و دلایل محکمه‌پسند بود و با دامن‌زدن به شایعات اثبات نمی‌شد. به‌روشنی نمی‌دانیم محسن میرزا در این رابطه به فرزند و نوادگانش چه گفته بود؛ ولی اگر فروش روستایی وجود داشت، محسن میرزا در زمان حیات حتماً مداخله می‌کرد؛ درحالی‌که گزارشی از این موضوع در میان نیست و فقط چندین توصیه مبنی بر دقت در مصارف موقوفه وجود دارد.

آقاسید علی باتوجه به حمایت‌های یمین‌السلطان دوم، موقوفات را اداره می‌کرد؛ ولی امام‌جمعه در سال ۱۳۳۳ق، با یاری جهان‌شاه‌خان امیرافشار، دوباره موقوفات را تصرف کرد و تا زمان وفات امور را اداره کرد (ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۹۷، ص ۶؛ ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۵۰، ص ۳۹). با وفات میرزا ابوالفضائل امام‌جمعه در ۷ شوال ۱۳۳۶ق (روزنامه ایران، ۲ ذی‌حجه ۱۳۳۶، ص ۲)، امیرافشار به حمایت از میرزا محمود فرزند امام‌جمعه برخاست و حکم اعطای منصب امامت جمعه را از دولت گرفت (ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۹۳، صص ۳ و ۵). با پشتیبانی‌های امیرافشار و سید محمد مجتهد دایی میرزا محمود که از علمای برجسته زنجان بود، رقابت بر سر تولیت ابعاد تازه‌ای یافت. در این برهه میر مصطفی رئیس اوقاف زنجان از سوی شیخ ابراهیم زنجان‌ی رئیس معارف و اوقاف کشور، برای رسیدگی به وضعیت موقوفات مسجد مأور شد. به‌گفته میر مصطفی، برخی از طلاب باتوجه به نزدیکی امام‌جمعه با سید محمد مجتهد، در امور دخالت می‌کردند (ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۵۰، ص ۴۳). میر مصطفی اظهاریه‌هایی به امام‌جمعه فرستاد تا اسناد را برای بررسی به اداره تسلیم کند؛ ولی به پیام‌ها جوابی داده نشد. او برای پیگیری موضوع به حکمران وقت ضیاءالدوله مراجعه کرد و پرونده برای بررسی دقیق به عدلیه واگذار شد. به‌گفته میر مصطفی:

«با قرار توقیف عدلیه، امام جمعه مبلغ ۵۰ تومان تعارف آورد؛ اما نپذیرفتم. عدلیه مأمورینی برای التزام از مستأجران و مغازه‌داران تعیین کرد؛ اما طلاب اجیر شده از سوی سید محمد مجتهد، با جلوداری ملا حسن مهرآبادی، مأموران را ضرب و شتم کردند. در ادامه به درخواست‌های حکمران جهت معرفی طلاب خاطی نیز توجهی نشد و [طلاب] خواستار برچیدن ادارهٔ اوقاف شدند» (ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۵۰، ص ۳۹).

شیخ ابراهیم زنجانی و میر مصطفی، سید محمد را مباشر امیرافشار می‌دانستند، که ثروتش با حمایت خان برجستهٔ خمسه فراهم شده بود. میر مصطفی، گشایش کار را در سپردن پرونده به حسین قلی‌خان اسعدالدوله دانست و نایب‌الصدر از متولیان گذشتهٔ موقوفه را موافق این پیشنهاد اعلام کرد (ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۵۰، ۶۱ و ۶۳). دولت در زمینهٔ موقوفات مسجد جامع، نظر دیگر علما را خواستار شد و نامه‌ای به میرزاهدی موسوی از بزرگان منطقه نوشت. موسوی در جوابیهٔ ۱۵ ربیع‌الاول ۱۳۳۸ ق، پرسش‌ها را با ابهام پاسخ داد. او در بخش‌هایی از نامه نوشت: «آنچه خودتان از حقیقت امر مکشوف است، معروض دارید که مقاصد دعاگویان جز تکالیف شرعیه و ادای وظایف، چیز دیگر نیست» (ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۵۰، ص ۶۷).

بنابه گزارش‌ها، رحیم زرگر و عده‌ای دیگر از حامیان امام جمعه در اندیشهٔ قتل امین اوقاف بودند. در این برهه ولایت خمسه ضمیمهٔ آذربایجان بود و شیخ ابراهیم زنجانی، به اعزام مأموری از تبریز برای رسیدگی به چالش‌های مسجد جامع تمایل داشت (ساکما، ۱۶۷۸۷/۰۲۵۰، ص ۷۹).

ضعف قدرت دولت مرکزی و بی‌توجهی دارالحکومه و عدلیهٔ خمسه، تلاش‌های شیخ ابراهیم زنجانی و میر مصطفی را بی‌ثمر کرد؛ بنابراین، میر مصطفی رئیس اوقاف زنجان باتوجه به هشدارها و تهدیدها، از زنجان فرار کرد و تلاش برای رسیدگی به موقوفات مسجد جامع بی‌نتیجه ماند (ساکما، ۱۸۰۹۸/۰۲۵۰، ص ۲). در سال‌های پایانی دورهٔ قاجار با گرفتاری و بیماری میرزا محمود امام جمعه و شکایت‌های متعدد، عبدالله میرزا سردار حشمت (یمین‌السلطان دوم)، ناظر وقت، تعدادی از طلاب مسجد را به همراه نورالله‌خان یاور (دامادی)، برای رسیدگی به موقوفات مسئول کرد؛ ولی دوباره از سال ۱۳۰۴ ش، میرزا محمود تولیت را برعهده گرفت و نورالله‌خان از سوی سردار حشمت به نظارت پرداخت (ساکما، ۲۹۷/۰۳۰۳۶۷، صص ۶ و ۸).

رقابت‌ها و ستیزه‌های مدعیان و تلاش‌های کارگزاران اوقاف، مسئلهٔ تولیت موقوفات مسجد جامع را در عصر قاجار حل نکرد. با برآمدن رضاشاه و تثبیت نهاد اوقاف در زنجان، کار رسیدگی و صدور رأی به پروندهٔ موقوفات مسجد جامع آغاز شد.

۵. تأسیس نهادهای جدید؛ نخستین تحقیق و صدور رأی در عصر رضاشاه

در حال حاضر در زمینه موقوفات مسجد جامع چهار سند وجود دارد. نخستین و قدیمی ترین سند در یک برگ بزرگ، مربوط به دوره محمدشاه قاجار است که برخی از عبارات کناره‌اش از بین رفته است. در این سند امر نظارت و تولیت به ترتیب برعهده عبدالله دارا و سیدمحمد سردانی و پس از آنان به ارشد اولادشان واگذار شده است. امر تدریس نیز به آخوند ملاعبدالاحد و بعد از مرگ او به اولاد و بازماندگانش تفویض شده است. هر حجره را ماهیانه ده ریال خرجی و نان و روغن چراغ؛ مؤذن [را] پنج تومان نقد و مقدار دو خروار غله؛ مبلغ هشت تومان نقد [ناخوانا]؛ و مواجب فراش [را] مبلغ پنج تومان نقد و یک خروار و پنجاه من تبریزی [غله] قرار دادند. هر ساله مبلغ شش تومان برای روضه خوان در نظر گرفته اند. به واعظ سیدمرتضی برغانی نیز مبلغ ده تومان نقد و پنج خروار غله به عنوان وظیفه پرداخت کرده اند. این سند را معمرین و کسبه زنجان تأیید کرده اند. در پایین سند مهری وجود دارد که قابل تشخیص نیست (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳). در سند دوم به تاریخ ۱۲۳۸ ق که مسوده^۱ وقفنامه اصلی در چندین صفحه است، همان مطالب سند نخستین وجود دارد؛ اما نام مدرس ثبت نشده است. در سند سوم مربوط به خاندان حسینی که خلاصه وقفنامه است، به مانند سند نخستین، تولیت و نظارت به ترتیب برعهده سیدمحمد سردانی و عبدالله دارا گذاشته شده است؛ ولی امر تدریس به آقامیرعلی النقی خوئینی محول شده است. این اختلاف نام مدرس در سند اول (آخوند ملاعبدالاحد) و سند سوم (آقامیرعلی النقی خوئینی) و ثبت نشدن نام مدرس در مسوده وقفنامه، شبهه برانگیز است. در اسناد اشاره شده در بالا، روستاهای کهیا، شیلاخور [چیلاخور]، و دکاکین واقع در بازار قیصریه و حمام پشت مسجد، جزء موقوفات در نظر گرفته شده اند. در خلاصه وقفنامه علاوه بر تأیید سواد به دست خط و مهر شناخته شده شاهزاده محسن میرزا میرآخور در جمادی الآخر ۱۲۹۱ ق، سیدمحمد مجتهد، دایی امام جمعه نیز، خط و خاتم محسن میرزا را در ۲۹ شعبان ۱۳۴۹ ق، تأیید کرده است. آنچه مشخص است این که باتوجه به میزان درآمدهای دوره فتح علی شاه قاجار، مقدار مزد متصدیان موقوفات در اسناد خاندان حسینی صحیح به نظر می رسد (اسناد اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان زنجان، ۱۴۰۳؛ اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳).

چهارمین سند درباره موقوفات مسجد جامع، متعلق به خاندان دارا و رونوشت سند اصلی در ۸ برگ است. برخلاف سه سند قبلی، نظارت اگرچه برعهده عبدالله دارا و اولاد ارشدش نسل به نسل واگذار شده است، ولی امر تولیت در بعد از سیدمحمد سردانی، با صلاح دید و دستور ناظر به یکی از علمای زنجان سپرده شده است. در این سند نیز امر

تدریس به‌مانند سند قدیمی خاندان حسینی، به آخوند ملاعبدالاحد محول شده‌است. ازبابت مدرس و مؤذن و غیره ۱۵۰ تومان نقد، ۱۱ خروار جنس شامل مدرس نقد ۱۰۰ تومان جنس ۵ خروار و مؤذن نقد ۳۰ تومان جنس ۳ خروار؛ طلاب حجرات سالیانه ۸۰ تومان نقد و ۴۰ خروار جنس؛ فراش ۴۰ تومان نقد و ۵۰ من جنس؛ ناظر ۱۰۰ تومان نقد و ۱۰ خروار جنس؛ و متولی ۱۰۰ تومان نقد و ۱۰ خروار جنس و صرف تعمیر و اندود مسجد و مدرسه نقد ۲۹۰ تومان جنس ۳۰ خروار درنظر گرفته شده‌است (اسناد خاندان نورالله‌خان یاور (دامادی)، ۱۴۰۲). لازم به ذکر است که علاوه بر سواد وقف‌نامه‌ها و مسوده اشاره‌شده، محمدحسن بن ملاقنبر در نسخه‌ای خطی مربوط به شرح علمای زنجان در عصر قاجار، در بخش مربوط به معرفی سیدمحمد سردانی، تولیت را نسل‌به‌نسل در ارشد اولاد ذکور خاندان امام‌جمعه و نظارت را نسل‌به‌نسل برعهده ارشد اولاد ذکور خاندان دارا نوشته‌است (محمدحسن بن ملاقنبر، ۱۳۰۸، ص ۸). درمقابل، نسخه خطی جنگ احکام و فرامین و منشآت و مکتوبات از زندیه و افشاریه و قاجار که به‌نظر می‌رسد براساس اسناد خاندان دارا سامان یافته‌است، متولی را بعداز سیدمحمد سردانی، افقه و اعلم علمای زنجان دانسته‌است (جنگ احکام و فرامین و منشآت و مکتوبات از زندیه و افشاریه و قاجار، بی‌تا، صص ۴۵-۴۶).

در دوره قاجار به‌دلیل سندهای متفاوت خاندان‌های مدعی و رقیب، گروه‌ها و عناصر مختلف هم به اظهارنظرها و صدور احکام متفاوت پرداخته‌اند. ناصرالدین‌شاه قاجار، میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان (صدر اعظم)، آخوند ملاقربان‌علی، میرزا ابراهیم خوئینی، سیدمحمد مجتهد موسوی، احمد ملاحسینی، مجتهد سجاسی، و آخوند شربانی تولیت خاندان امام‌جمعه را تأیید کردند. درمقابل، میرزا ابوطالب موسوی، شیخ ابراهیم زنجان‌ی و ملاجواد طارمی، تولیت را متعلق به خاندان دارا (ناظران وقت) دانستند (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳؛ اسناد خاندان دامادی، ۱۴۰۲). در قدیمی‌ترین سند متعلق به دوره محمدشاه قاجار، اسامی برخی از معمرین و مغازه‌داران شناخته‌شده بازار زنجان و خاتم آنان وجود دارد؛ ولی به‌جز یک خاتم پایین ورقه، به‌دلیل ازبین‌رفتن کناره سند، خط و خاتم متولی و ناظر موجود نیست. در این سند تولیت به مجتهدی عالم و اولادش نسل‌به‌نسل تفویض شده؛ ولی نام سیدمحمد سردانی ازبین رفته‌است. با توجه به مجموع شواهد و داده‌های تاریخی، منظور از عالم مذکور، سیدمحمد سردانی است. در سند خلاصه وقف‌نامه از خاندان حسینی، دست‌خط شاهزاده محسن‌میرزا، فرزند عبدالله دارا و خاتم معروف او صحیح به‌نظر می‌رسد؛ چنان‌که سیدمحمد مجتهد آن را تأیید کرده‌است. تفاوت مهم این رونوشت با سند نخستین، نام مدرس میرزا علی‌التقی خوئینی است؛ وظیفه

۱. مسوده: پیش‌نویس، چرک‌نویس.

تدریس در سند نخست برعهده عبدالأحد زنجانی تفویض شده است. نکته قابل تأمل این که، نام مدرس مسجد در مسوده وقف نامه خالی گذاشته شده است. به روشنی مشخص نیست که آیا این دو نفر یکی بوده اند، یا یکی بعد از دیگری امر تدریس را برعهده گرفته اند. شاید اختلاف در نام مدرس به علت نیم قرن فاصله از نگارش نخستین وقف نامه تا نگارش خلاصه وقف نامه ایجاد شده باشد. در سند چهارم که متعلق به خاندان دارا است، علاوه بر روستاهای چپلاخور و کهیا، روستاهای لگهای، گلجیک و طاحونه های^۱ برخی مناطق هم به عنوان موقوفات مسجد وجود دارد. برای بررسی روستاهای مورد اشاره، اگر به نسخ خطی مربوط به زنجان عصر ناصری (۱۲۹۱-۱۲۹۶ق) توجه شود، نادرستی این موضوع را تا حدودی می توان به دست آورد. در کتاب **تاریخ و جغرافیای خمسه و توابع آن** مربوط به سال های ۱۲۹۱-۱۲۹۶ق، روستای لگهای، «قدیم النسق چهار دانگ ملکی مقرب الخاقان میرزا محمد حسین، مستوفی دیوان اعلی و دو دانگ دیگر خرده مالکی تیول صبیئه مرحوم امیر آخور»، روستای گلجیک، «قدیم النسق ملکی عالی جاه نصرالله خان» و روستای لاچوان که در برخی از اسناد نیز به عنوان موقوفه مسجد جامع معرفی شده است «قدیم النسق، ملکی جناب آقامیرزا ابوطالب متولی و مقرب الخاقان محمد قلی خان نایب ناظر» بوده است (**تاریخ و جغرافیای خمسه و توابع آن**، ۱۲۹۶ق، صص ۱۶۸، ۲۶۳، ۲۸۷). تفاوت دیگر این سند با اسناد خاندان حسینی، ۶۳ باب دکا کین قیصریه و ۴ باب خواجه نشین است، که با ۶۹ مغازه در سند اول مربوط به دوره محمد شاه قاجار تفاوت دارد. نکته قابل تأمل، میزان مبالغ تخصیصی به طلاب، مدرسین، وعاظ، ناظران و واقفان در سند مربوط به خاندان دارا است. این میزان مبالغ سالیانه زیاد است و با درآمدهای دوره فتح علی شاه قاجار تفاوت زیادی دارد. برای مثال، شش سال بعد از درگذشت فتح علی شاه قاجار، در سال ۱۲۵۶ق دستمزد روزانه استادکار معتبر بین ۱/۵ تا ۳ قران و دستمزد روزانه کارگر ساده در حدود ۰/۵ قران بوده است. با فرض روزانه ۰/۵ قران، حقوق کارگر عادی در ماه به ۱/۵ تومان و سالیانه به ۱۸ تومان می رسیده است. آنچه مشخص است، حقوق فراش و مؤذن به مراتب کمتر از کارگر ساده بوده است؛ بنابراین، وجوه تخصیصی و چندین خروار جنس برای مؤذن و فراش در دوره فتح علی شاه قاجار، غیر منطقی به نظر می رسد (عیسوی، ۱۳۶۲، صص ۵۹-۶۰ و ص ۶۱۱؛ پورشافعی، ۱۳۸۵، صص ۵۳-۵۴). باید افزود که میزان حقوق سالیانه ناظر و متولی نیز زیاد است و با میزان درآمدها و اقتصاد عصر فتح علی شاه هم خوانی ندارد؛ بنابراین هیچ کدام از مبالغ حقوق درج شده در سند خاندان دارا که مربوط به دوره فتح علی شاه قاجار است، صحیح به نظر نمی رسد. در میان خط و خاتم علمایی که سند خاندان دارا را تأیید کرده اند، دست خط میرزا حسین کاتب (محرر)،

و سید محمد مجتهد سردانی به تأیید برخی از علمای حاضر در سند رسیده است؛ ولی نکتهٔ مهم، خاتم سید سردانی است که با دیگر خاتم‌های باقی‌مانده از او تفاوت دارد. در خاتم‌های سید سردانی در سال‌های محکمه‌داری و ریاست دینی‌اش بر شهر، گل‌های ریزی در اطراف نامش وجود دارد که با خاتم بدون گل در این سند هم‌خوانی ندارد. به گفتهٔ نوادهٔ سید سردانی این مهر جعلی است و متعلق به جدش نیست (مصاحبه با آیت‌الله حسینی زنجانی، ۱۴۰۳). نکتهٔ قابل تأمل سند، زمان نگارش آن (۱۲۵۸ ق) است که عبدالله دارا به‌عنوان بانی و ناظر وقت در این تاریخ زنده بوده است؛ ولی مهر و نشانی از او وجود ندارد. خط و خاتم میرزا ابوالقاسم مجتهد موسوی نیز در سند دیده می‌شود که نواده‌اش میرزامهدی موسوی آن را تأیید کرده است؛ ولی باتوجه به اسناد برجای‌مانده از این عالم برجستهٔ زنجانی، خط مربوطه تفاوت‌هایی دارد. مهر میرزا ابوالقاسم هم به‌گونه‌ای است که نمی‌توان آن را رد یا تأیید کرد و ویژگی خاصی ندارد. در این سند، خط و خاتم تأییدیۀ علمایی نظیر شیخ ابراهیم زنجانی و ملاجواد طارمی وجود دارد. لازم به ذکر است، میرزامهدی در این برهه همان‌گونه که پیشتر پرداخته شد، در زمینهٔ تولیت موقوفات مسجد نظر صریحی ارائه نکرد و آن را به ادارهٔ اوقاف محول کرد؛ ولی این تأیید صحت خط جدش، به‌نوعی پذیرش سند حاضر بوده است. شیخ ابراهیم زنجانی نیز که خط و خاتمش صحیح است، تولیت را متعلق به سید سردانی و نوادگانش نمی‌دانسته است. به نظر می‌رسد، باتوجه به دشمنی زنجانی با مخالفان مشروطه و در رأس آنان آخوند ملا قربان‌علی، که از تولیت خاندان امام‌جمعه دفاع می‌کرد، در این جبهه‌گیری بی‌تأثیر نبوده است؛ بنابراین، براساس مجموع توضیحات و تحلیل‌های انجام‌شده، این سند صحیح به نظر نمی‌رسد. در خلاصهٔ وقف‌نامهٔ متعلق به خاندان حسینی که در ادارهٔ اوقاف قرار دارد و شامل دو برگ است، اگرچه خط و خاتم ناظر وقت محسن میرزا فرزند عبدالله دارا صحیح است، ولی نام مدرس سند با مدرس سند نخستین و سند متعلق به خاندان دارا تفاوت دارد. اگر این خطا را سهوی فرض کنیم، نمی‌توان براساس آن نظر قطعی در جعل سند داد؛ چون در مسودهٔ وقف‌نامه نیز، جای مدرس مسجد را خالی گذاشته‌اند. به درستی نمی‌دانیم ملا علی‌النقی خوئینی با عبدالاحد چه نسبتی دارد. باتوجه به توضیحات ارائه‌شده، به نظر می‌رسد سند نخستین که اکنون در اختیار خاندان حسینی قرار دارد و در عصر محمدشاه قاجار نوشته شده است، با تطبیق و مقابله با سایر سواد وقف‌نامه‌های توضیح‌داده شده صحیح است و خط و خاتم شناخته‌شدهٔ محسن میرزا ناظر وقت و فرزند واقف که با تأیید سید محمد مجتهد موسوی همراه است بر صحت دومین سند خاندان حسینی دلالت دارد.

با شکست سیاست‌های شیخ ابراهیم زنجانی و فرار میر مصطفی رئیس اوقاف زنجان، مسجد جامع محل گرد همایی، اعتصاب و سخنرانی‌های سید محمد مجتهد و

۱. به معنی آسیاب.

میرزامحمود امامجمعه شد (روزنامه ایران، ۱۱ صفر ۱۳۴۴، ص ۳). در هشتم فروردین ۱۳۰۷ ش، شیخ ابراهیم زنجانی طی نامه‌ای به وزارت معارف نوشت: «جمعی از طلاب مسجد که متصدی موقوفه بودند، از دخالت‌های میرزامحمود امامجمعه شکایت کردند». به گفته زنجانی، میرزامحمود از یک ماه پیش از آن، موقوفات را تصرف کرده بود (ساکما، ۲۹۷/۳۳۷۰۲، ص ۴). حسن رهبری - رئیس وقت اوقاف زنجان - توجه و اهتمام اداره اوقاف، تحویل اسناد از سوی سردارحشمت ناظر موقوفه و دریافت اسناد موقوفه از امامجمعه را برای پایان دادن به مناقشات ضروری دانست. سرانجام با توجه به فشار اداره اوقاف، در ۲۷ اردیبهشت ۱۳۰۷ ش، نظام الاسلام به نمایندگی از امامجمعه، با ارائه اسناد و مدارک وقف‌نامه، برای رسیدگی و تصدیق تولیت درخواست داد. به گفته رهبری، هریک از مدعیان به اسنادی استناد می‌کردند و بدون بررسی دقیق، صدور رأی غیرممکن بود (ساکما، ۲۹۷/۰۳۰۳۶۷، صص ۴-۸). دو سال بعد سردارحشمت ناظر وقت مسجد جامع، طی نامه‌ای به اداره اوقاف، نورالله خان دامادی را دوباره به عنوان مباشر مسجد معرفی کرد (ساکما، ۲۵۰/۲۸۷، ص ۳۹).

با توجه به نامه سردارحشمت درباره نورالله خان دامادی، مسئله تولیت به نفع امامجمعه حل شده به نظر می‌رسید. دو سال بعد طی اعلان اظهارنامه مالک و مستأجر در روزنامه پروین خمه، میرزامحمود امامجمعه به عنوان متولی و نورالله خان دامادی به عنوان نماینده ناظر، برای شش دانگ ۹۷ باب مغازه‌های قیصریه، یک باب حمام و سایر موقوفات معرفی شدند و میرزامحمود برای ثبت تولیت تقاضا داد (روزنامه پروین خمه، ۲۶ خرداد ۱۳۱۱، ص ۳).

ستیزه‌ها، نابه‌سامانی‌ها و شکایت‌های طلاب و مدرسین مسجد جامع از بی‌توجهی امامجمعه به وضعیت مدرسه (ساکما، ۲۵۰/۹۴۸، ص ۳۷؛ ساکما، ۲۵۰/۰۱۱۲۶۰، ص ۴۰؛ ساکما، ۳۱۰/۰۳۵۵۲۸، ص ۶)، اداره معارف را سرانجام وادار کرد تا ضمن رسیدگی به مسئله تولیت، میزان سهم میرزامحمود امامجمعه را مشخص کند. امامجمعه با ملاحظه ادعاهای طلاب و شکایت‌های انجام شده و اهتمام اداره اوقاف برای رسیدگی به موضوع، تمامی اسناد موقوفه را با وکالت سیدمحمدباقرخان حجازی ارائه داد. اداره اوقاف نیز با حضور امیرارسلان خلعت‌بری وکیل مدعی و دعاوی اوقاف، زیر نظر میرزامحمدخان درخشان رئیس دایره تحقیق، میرزامهدی شهیدی و میرزاحسین شهیدی از اعضای دایره تحقیق، پس از ملاحظه و بررسی تمام لوائح و مستندات و احکام صادره از سوی طبقات و گروه‌ها و تحقیق از نمایندگان منطقه خمه در مجلس شورای ملی و با عنایت به تصدیق عبدالله میرزا دارا سردارحشمت (یمین السلطان دوم) ناظر وقت موقوفات طی نامه مورخ

۱۳۰۹/۱۰/۰۹ به شمارهٔ ۲۴۵۱۷، ادعاهای میرزامحمود و اجدادش و ادعاهای احتمالی نوادگانش در آینده را تصدیق کرد و بر تولیت نسل به نسل خاندان حسینی بر موقوفات مسجد جامع رأی صادر کرد (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳).

با صدور رأی ازسوی ادارهٔ معارف و پذیرش آن ازسوی ناظر وقت، حضور نسبتاً پایدار میرزامحمود امام جمعه در زنجان و در ادامه با رسیدگی به وضعیت مسجد و مدرسه، دیگر معارضی دیده نشد و امام جمعه تا زمان وفات در دورهٔ محمدرضاشاه، موقوفات را اداره کرد

۶. واپسین رقابت و کشمکش، احکام صادره در عصر حاضر

با درگذشت میرزامحمود امام جمعه در مورخهٔ ۱۳۳۵ ش، فرزندش محمد عزالدین حسینی^۱ برای پیشگیری از هرگونه ابهام و شائبه در امر تولیت، لایحهٔ گواهی تأیید صلاحیت متولی را با وکالت حسین رئیس به ادارهٔ اوقاف فرستاد. به روشنی مشخص نیست چه کسانی امام جمعهٔ جدید را به این کار وادار کردند؛ چون ناظران موقوفه، تولیت امام جمعه را پذیرفته بودند. به نظر می رسد ترس امام جمعه از رقبای گذشتهٔ این خاندان در این تصمیم برای گرفتن رأی دوباره بی تأثیر نبوده است. اداره، بررسی موضوع را به محمد هروی موکل تسخیری محول کرد. در این رابطه با عنایت به رأی صادره در ۱۳۱۴/۰۴/۱۸ و باتوجه به این که معارضی وجود نداشت، براساس لایحهٔ شمارهٔ ۱۹۶۹-۳۵/۰۶۷۱۹، درخواست امام جمعه پذیرفته شد و هیئت شعبهٔ چهارم اداره کل تحقیق اوقاف، با استفاده از تبصرهٔ مادهٔ ۱۱ آئین نامهٔ قانونی، محمد عزالدین حسینی را به عنوان متولی شناخت (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳).

در اوایل دههٔ پنجاه برای پرداخت میزان درآمدها و ارسال صورت حساب به ادارهٔ اوقاف، غالباً بین محمد عزالدین حسینی و حسن رفیعا رئیس ادارهٔ اوقاف زنجان گلاویه و کشمکش وجود داشت؛ که با خویشتن داری و میانروی منوچهر آزمون رئیس سازمان اوقاف کشور رفع می شد. با پیروزی انقلاب اسلامی و انتخاب مسعود خراسانچی در مورخهٔ ۱۳۶۰/۱۱/۵، به عنوان معاون اداره کل اوقاف زنجان، ابلاغیه ای برای تقاضای ثبت و اخذ سند مالکیت رقابت به حسن نبی مباشر متولی صادر شد. نبی نیز طی نامه ای به محمد عزالدین حسینی در مهر ماه ۱۳۶۰ ش، خراسانچی را به تلاش برای به دست آوردن اختیارات بیشتر در موقوفه متهم کرد. به گفتهٔ نبی:

«از اوایل سال ۶۰ که ادارهٔ اوقاف با ارسال نامه، دستور انعقاد اجارهٔ مغازه ها را صادر نمود، با حضور فرزند امام جمعه و رئیس وقت اوقاف و با افزایش وجه اجاره به مقدار ۷۰ درصد، اجاره نامه ای به مدت ۳ سال تهیه و صیغهٔ شرعی خوانده شد؛ اما خراسانچی پس از تصدی معاونت اداره، قرارداد را قبول نکرد» (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳).

۱. آیت الله العظمی محمد عزالدین حسینی زنجان (۱۲۹۹ ش، زنجان ۱۳۹۲ ش، مشهد) امام جمعهٔ پیشین زنجان در دورهٔ پهلوی و اوایل انقلاب اسلامی، و از مراجع تقلید عصر حاضر بود (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳).

نبی در نامه‌ای از نمایندگان اوقاف پرسید: «آیا اداره اوقاف علاوه بر نظارت، حق دارد مستقیماً در موقوفه دخالت کند؟ و به‌طور کلی تکلیف چیست؟» (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳). با توجه به آنچه که خراسانچی، تمکین نکردن متولی مسجد جامع می‌نامید، محمد عزالدین حسینی از دخالت در موقوفه منع شد. در این برهه با فشار اداره اوقاف، نبی در مورخه ۶۱/۴/۲۳ از منصب مباشری استعفا داد و سید محمد حسینی زنجان^۱ فرزند امام جمعه به جای او منصوب شد. براساس نامه مسعود خراسانچی، متولی به دلایل زیر از دخالت در موقوفات مسجد جامع منع شد:

۱. سهل انگاری و تمکین نکردن به مقررات و قوانین موضوعه و دستورالعمل‌های سازمان اوقاف؛

۲. تسلیم نکردن صورت حساب‌ها از سال ۱۳۵۹ ش و تنظیم نکردن بودجه و ایجاد ناهماهنگی در وصول و ایصال عواید؛

۳. باز نکردن حساب مشترک، و معرفی نماینده ناآگاه و ناوارد به مقررات، و تنظیم اجاره با مستأجرین بدون آگاهی و دخالت اوقاف، و افراط و تفریط در اجاره‌بهای مستغلات.

با منع متولی، نامه‌های متعددی به شخصیت‌های سیاسی و مذهبی نوشتند و به این مسئله اعتراض کردند. در زنجان اعضای جامعه روحانیت نظیر حسین نجفی میرزایی، کمال‌الدین فقاہتی، عبدالحمید قائمی، یعقوب جباری و عبدالرحیم واسعی زنجان، تولیت خاندان امام جمعه را تأیید کردند. بعد از استعفای نبی و انتخاب سید محمد حسینی فرزند متولی به عنوان مباشر جدید، او طی نامه‌ای مفصل به ادعاهای مسعود خراسانچی پاسخ داد. محمد عزالدین حسینی نیز تمهیدات قبلی مخالفان تولیت و اشکال تراشی بی دلیل خراسانچی را موجب این وضعیت می‌دانست. به روشنی نمی‌دانیم، آیا طرفداران سید هاشم موسوی^۲ که برای ریاست سیاسی و مذهبی در زنجان تلاش می‌کردند، در پشت قضایا قرار داشته‌اند؟ یا این که خراسانچی براساس استنباط، شواهد و دلایل موجود، حسینی را از تولیت منع کرده‌است؟ سید محمد حسینی دخالت سید هاشم موسوی در این قضایا را نادرست می‌داند (مصاحبه با آیت الله حسینی، ۱۴۰۳). در این برهه نیز، ابوتراب ضیایی فرزند میرزا ضیاءالدین نایب‌الصدر، از متولیان گذشته مسجد جامع - که از سوی محمد حسین یمین‌السلطان مدتی متولی مسجد جامع بود - برای به دست آوردن موقوفات تلاش می‌کرد و به نظر می‌رسد اقداماتش در سیاست‌های اوقافی خراسانچی بی تأثیر نبوده‌است (مصاحبه با چوپانی، ۱۴۰۳). به نوشته محمد عزالدین حسینی:

«براساس کتاب تحریر الوسیله بخش قضا در احکام، اگر دو نفر مدعی و منکر، اختلاف خود را نزد فقیه جامع‌الشرایط بردند و فقیه در اختلاف آنان نظر کرد و برطبق

۱. بزند، صحیح است.

موازين قضاوت اسلامي حکمی در آن واقعه نمود، در چنين صورت با بودن حکم فقيه جامع الشرايط، منکر و مدعی را جايز نيست [تا] مجدداً به مجتهد ديگر رجوع نمايند و بر فرض رجوع متضامنين به فقيه ديگر، فقيه را جايز نيست در حکم فقيه اول نظر کرده و آن را نقض کند؛ حتی اگر متخاصمين به نظر کردن فقيه ثاني رضايت بردند^۱.

آيا با اين نظر رهبر انقلاب اسلامي و حکم گذشته آخوند ملاقربان علي در مسئله توليت، می توان به اين مسئله نظر کرد؟ يا آن را نقض نمود؟ (اسناد خاندان حسيني زنجان، ۱۴۰۳) اين استدلال امام جمعه صحيح به نظر نمی رسد. چون در جريان حکم آخوند ملاقربان علي به نفع خاندان امام جمعه، يمين السلطان به عنوان يکسوی منازعه به ملاقربان علي رجوع نکرد و فقط ميرزا ابوالفضائل امام جمعه از ملاقربان علي استفتا کرد. همان گونه که پيش تر بررسی شد، يمين السلطان چندين سال پيش از رجوع خاندان حسيني به آخوند ملاقربان علي، از ميرزا ابوطالب موسوی درباره مسئله توليت موقوفات حکم شرعی خواست و ميرزا ابوطالب براساس اسناد خاندان دارا، به نفع آنان و به ضرر خاندان حسيني رأی صادر کرد.

سرانجام اداره اوقاف با توجه به اعتراض های خاندان حسيني زنجان، به شکايت مدنظر پرداخت. در ابتدا شعبه حقوقی اداره اوقاف در زمينه تعيين و حدود مسئله، توليت امام جمعه را به رقبات مندرج در خلاصه وقف نامه منحصر کرد و در زمينه مسجد و مدرسه نافذ ندانست. سيد محمد عزالدین حسيني به اين نظريه اعتراض کرد و پرونده برای رسيدگی و اظهار نظر مجدد به هيئت تجديد نظر بازگردانده شد. هيئت پس از بررسی های لازم و ملاحظه وقف نامه و لايحه دفاعيه متولی، شور و مذاکرات را کافی دانست و ختم دادرسی را اعلام کرد. براساس رأی هيئت تجديد نظر، «با توجه به اصل و رونوشت وقف نامه در ربيع الاول ۱۲۴۴ق، مستند آرای صادره از شعبه تحقيق، ملاک وقف بوده است؛ بنابراين، سيد محمد طارمی الاصل والزنجانی و سپس ارشد اولاد ذکور [ش] به عنوان متولی شناخته شدند. شرايط و حدود توليت همان شرايط و حدود نظارت مندرج در وقف نامه است و حدود و شمول هر دو يکی می باشد و نه فقط هيچ گونه دليل، اماره و قرينه ای - که سبب فرق بين اين دو در مورد شمولشان باشد - در بين نيست، بلکه اختيارات مختلفی را از قبيل تعيين مدرس و غيره به متولی وقت تفويض نموده [و اين] دليل ديگری بر شمول توليت مشاراليه بر آن است؛ بنابراين، به نظر می رسد نظريه شماره ۹۴۲-۶۱/۸/۲ شعبه حقوقی صحيح نبوده است و به اتفاق نقض می گردد. لازم است متولی برابر وقف نامه نسبت به وظائف شرعی و قانونی خود در اداره مدرسه و مسجد اقدام نمايد» (اسناد خاندان حسيني زنجان، ۱۴۰۳؛ اسناد اداره اوقاف و امور خيريه زنجان، ۱۴۰۳).

۱. آيت الله سيد محمد حسيني زنجان (۱۳۲۶ش، قم) از مراجع تقليد حال حاضر شيعه به شمار می رود (اسناد خاندان حسيني زنجان، ۱۴۰۳).

۲. آيت الله سيد هاشم موسوی زنجان (۱۳۰۳ش، زنجان-۱۳۶۴ش، مشهد)، از علمای برجسته زنجان در اوایل پيروی انقلاب اسلامی بود (اسناد خاندان موسوی زنجان، ۱۴۰۱).

۷. نتیجه

در دوره فتح‌علی‌شاه قاجار با احداث مسجد جامع در زنجان، نظارت برعهده بانی بنا عبدالله دارا و تولیت به سیدمحمد مجتهد سردانی تفویض شد؛ ولی پس از وفات دومین متولی میرزا عبدالواسع حسینی (۱۲۹۱ق) و دومین ناظر محسن میرزا (۱۲۹۲ق)، جدال بازماندگان بر سر ادامه تولیت موقوفات آغاز شد. به نظر می‌رسد سوءاستفاده‌ها و انتقادهایی که رقبا در زمینه فروش روستاهای موقوفه و چگونگی مصرف درآمدهای موقوفه به میرزا عبدالواسع نسبت می‌دادند صحیح بوده است. هم‌چنین درآمدهای کم‌توجهی و موانع شخصی میرزا ابوالفضائل و فرزندش میرزا محمود حسینی در رسیدگی به وضعیت مسجد، از مهم‌ترین عوامل تلاش‌های ناظران برای رد تولیت از خاندان حسینی (امام‌جمعه) بود. از سوی دیگر برخی از خاندان‌های برجسته زنجان نظیر میرزایی با جلوداری میرزا ابوطالب موسوی و شیخ الاسلام به نمایندگی نایب‌الصدر، با تطمیع و جلب نظر از سوی ناظرانی مانند یمین‌السلطان -و به نظر می‌رسد با هدف به حاشیه کشاندن خاندان نوظهور امام‌جمعه در جامعه زنجان- در صدد بودند تولیت موقوفات ارزشمند مسجد را به دست آورند؛ موضوعی که با حمایت کردن آخوند ملا قربان‌علی از نوادگان سید سردانی، ناکام ماند.

در حال حاضر یک سند موقوفه در دست خاندان دارا و سه سند در دست خاندان امام‌جمعه وجود دارد. در سند خاندان دارا روستاهای لگاهی، و گلجیک قید شده است که در اسناد دیگر نیست. هم‌چنین پرداخت مبالغ گزاف حقوق به متصدیان و گردانندگان موقوفات، خاتم جعلی سیدمحمد سردانی امام‌جمعه، نداشتن خاتم عبدالله دارا بانی مسجد در زمان نگارش، نشانه جعلی و نادرست بودن این سند است. در زمینه اسناد خاندان حسینی هم، در مسوده وقف‌نامه نام مدرس مشخص نیست. از سوی دیگر اگرچه رونوشت وقف‌نامه، خط و خاتم صحیح محسن میرزا ناظر وقت و فرزند عبدالله دارا را دارد و سیدمحمد موسوی از علمای زنجان نیز آن را تأیید کرده است، ولی نام مدرس میر علی‌النقی خوئینی ذکر شده است که با اسناد دیگر تفاوت دارد. سند نخستین از خاندان حسینی مربوط به دوره محمدشاه قاجار، در طوماری بزرگ نوشته شده و حاشیه‌های آن از بین رفته است؛ ولی عمده مطالب آن آشکار است و خط و خاتم معمرین وقت زنجان در آن قابل تشخیص است؛ بنابراین باتوجه به نوع کاغذ، اسامی و خاتم معمرین زنجان، این سند صحیح به نظر می‌رسد؛ بنابراین در مجموع اسناد متعلق به خاندان امام‌جمعه صحیح است. در عصر رضاشاه با ظهور نهادهای اداری جدید و باتوجه به مجموع شکایات مدعیان تولیت مسجد جامع، دایره تحقیق اوقاف پس از ملاحظه در اسناد موقوفه و اظهارات مطلعین و معمرین، تولیت را نسل به نسل متعلق به خاندان امام‌جمعه دانست. پس از وفات

میرزا محمود امام جمعه، بنابه درخواست فرزندش سید محمد عزالدین حسینی، ادارهٔ تحقیق دومین بار با صدور گواهی، تولیت خاندان امام جمعه را تأیید کرد. در سال‌های اولیهٔ پس از پیروزی انقلاب اسلامی نیز، با آغاز اختلاف میان ادارهٔ اوقاف و امام جمعه بر سر چگونگی همکاری که با منع متولی سید محمد عزالدین حسینی همراه بود، شعبهٔ حقوقی ادارهٔ اوقاف ابتدا حدود تولیت امام جمعه را به رقبات مندرج در خلاصهٔ وقف‌نامه منحصر کرد و در زمینهٔ مسجد و مدرسه نافذ ندانست؛ ولی با ادامهٔ اعتراض، پرونده به هیئت تحقیق ادارهٔ اوقاف ارجاع شد و پس از بررسی اسناد وقف‌نامه و لایحهٔ دفاعیه، تولیت نسل به نسل خاندان امام جمعه بر مسجد جامع تأیید شد و نظریهٔ شعبهٔ حقوقی مردود اعلام شد. با عنایت به مجموع اسناد موجود در نزد خاندان‌های گوناگون، چگونگی گواهی شاهدان هر دو طرف و آرای صادره از سوی بازرسان دایرهٔ تحقیق ادارهٔ اوقاف در دهه‌های مختلف، تولیت موقوفات مسجد جامع متعلق به سید محمد مجتهد سردانی است و در ادامه نسل به نسل بر عهدهٔ ارشد اولادش است.

منابع

اسناد

- ادارهٔ اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ): ۰۳۱۸۲۱۵-۷۰۰۲۰۱۱۰.
- اسناد ادارهٔ اوقاف و امور خیریهٔ شهرستان زنجان. (۱۴۰۳). *پوشهٔ اسناد موقوفات مسجد جامع*. زنجان: خیابان امام، ادارهٔ اوقاف و امور خیریهٔ شهرستان زنجان.
- اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان. (۱۴۰۳). *اسناد دورهٔ قاجار و پهلوی*. زنجان: دفتر انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان.
- اسناد خاندان حسینی زنجان. (۱۴۰۳). *اسناد مسجد جامع زنجان*. زنجان: دفتر آیت‌الله حسینی زنجان.
- اسناد خاندان موسوی زنجان. (۱۴۰۱). *اسناد دورهٔ قاجار و پهلوی*. زنجان: آرشیو خاندان موسوی زنجان.
- اسناد خاندان نورالله‌خان یاور (دامادی). (۱۴۰۲). *اسناد موقوفهٔ مسجد جامع زنجان*. زنجان: اسناد خاندان دامادی.
- اسناد شخصی نویسنده. (۱۴۰۳). *اسناد روستای لاجوان، شهرستان خداوند*.
- اسناد موزهٔ مهرانهٔ زنجان. (۱۴۰۲). *اسناد خاندان میرزایی*. زنجان: بنیاد مهرانهٔ زنجان.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران (ساکما): ۲۴۰/۱۴۶۸۰؛ ۲۴۰/۰۷۴۸۵۵؛ ۲۵۰/۲۸۷؛ ۲۵۰/۹۴۸؛ ۲۵۰/۰۸۵۳۳؛ ۲۵۰/۰۱۱۲۶۰؛ ۲۵۰/۰۱۶۷۸۷؛ ۲۵۰/۰۱۸۰۹۸؛ ۲۹۳/۰۰۲۸۱۵؛ ۲۹۵/۰۰۷۸۷۵؛ ۲۹۷/۰۳۰۳۶۷؛ ۲۹۷/۳۳۷۰۲؛ ۳۱۰/۰۳۵۵۲۸.
- سازمان کتابخانهٔ و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق): ۱۴۲۲۲۵.

نسخه خطی

تاریخ و جغرافیای خمسه و توابع آن. (۱۲۹۶ق). طهران: کتابخانه وزارت مالیه.
 جدیدالاسلام، علی نقی. (بی تا). تسلیه الاخوان در وقایع زنجان؛ حاشیه سراج المنیر. (حسن حسین علی، مصحح). زنجان: بی نا.
 جنگ احکام و فرامین و منشآت و مکتوبات از زندیه و افشاریه و قاجار. (بی تا). تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. شماره ثبت کتاب: ۸۵۶۱۹.
 محمدحسن بن ملاقتیر. (۱۳۰۸). شرح زندگی علمای خمسه. زنجان: اسناد خاندان حسینی زنجانی.

کتاب

آصف (رستم الحکما)، محمدهاشم. (۱۳۸۷). تاریخ دارالعرفان خمسه. (ج ۱). (حسن حسین علی، مصحح). زنجان: پینار.
 احتشام السلطنه، محمود. (۱۳۹۲). خاطرات احتشام السلطنه. (سیدمحمد مهدی موسوی، کوشش گر). تهران: زوار.
 اشترویس، یوهان. (۱۴۰۳). سفرنامه یوهان اشترویس؛ سفرنامه و ماجراهای برده هلندی در دوره شاهسلیمان صفوی. (ج ۳). (ساسان طهماسبی، مترجم). تهران: امیرکبیر.
 اعتمادالسلطنه، محمدحسن. (۱۳۶۸). مرآت البلدان. (ج ۴). (عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث: مصححان، حاشیه نویسان، فهرست نویسان). تهران: دانشگاه تهران.
 افضل الملک، غلامحسین. (۱۳۶۱). افضل التواریخ. (ج ۱). (منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان: کوشش گران). تهران: تاریخ ایران.
 پورشافعی، مجید. (۱۳۸۵). اقتصاد کوچه: گزارش پول ملی ایران، هزینه های زندگی و دستمزدها در دو سده گذشته. تهران: گام نو.
 زنجانی، ابراهیم. (۱۳۹۳). خاطرات شیخ ابراهیم زنجانی. (ج ۲). (غلامحسین میرزاصالح، کوشش گر). تهران: کویر.
 سالور، قهرمان میرزا. (۱۳۷۴). روزنامه خاطرات عین السلطنه. (ج ۲ و ج ۵). (ج ۱). (مسعود سالور و ایرج افشار: کوشش گران). تهران: اساطیر.
 سپهر، عبدالحسین. (۱۳۸۶). مرآت الوقایع مظفری. (ج ۲). (عبدالحسین نوایی، کوشش گر). تهران: میراث مکتوب.
 شیبانی، بصیرالملک. (۱۳۷۴). روزنامه خاطرات بصیرالملک شیبانی ۱۳۰۱-۱۳۰۶ قمری: در روزگار پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار. (ایرج افشار و محمدرسول دریاگشت: کوشش گران). تهران: دنیای کتاب.

- عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران: قاجاریه ۱۲۱۵-۱۳۳۲ ق.* (چ ۱). (یعقوب آژند، مترجم). تهران: گستره.
- متقی، حسین. (۱۳۸۲). *گلگشت: سیمای استان زنجان از منظر سیاحان و سفرنامه‌نویسان*. (چ ۱). قم: الخزانة العالمیه للمخطوطات الاسلامیه.
- مجبوبی اردکانی، حسین. (۱۳۸۰). *چهل سال تاریخ ایران در دورهٔ پادشاهی ناصرالدین‌شاه*. (چ ۲). (چ ۲). تهران: اساطیر.
- هدایت، رضاقلی. (۱۳۷۳). *فهرس التواریخ. (عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث: مصححان و حاشیه‌نویسان)*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات تاریخی فرهنگی.

مصاحبه

- مصاحبه با آیت‌الله سیدمحمد حسینی زنجان. (۱۴۰۳). پیرامون مسجد جامع زنجان. زنجان: دفتر حضرت آیت‌الله حسینی زنجان.
- مصاحبه با سجاد چوپانی. (۱۴۰۳). پیرامون موقوفات مسجد جامع. زنجان: بازار زنجان.
- مصاحبه با محسن میرزایی. (روزنامه‌نگار و مصحح). (۱۳۹۹). دربارهٔ زنجان عصر قاجار. تهران: دفتر محسن میرزایی.

نشریات

- روزنامهٔ *آذر*، نمرهٔ ۶۰، یکشنبه ۱۰ شهریور ۱۳۲۵.
- روزنامهٔ *انجمن تبریز*، س ۱، ش ۱۴۳، ۲۲ شعبان ۱۳۲۵.
- روزنامهٔ *ایران نو*، س ۱، ش ۹۵، ۷ ذی‌حجهٔ ۱۳۲۷.
- روزنامهٔ *ایران*، س ۵۶، ش ۲۱، ۹ شوال ۱۳۲۱.
- روزنامهٔ *ایران*، س ۲، ش ۲۹۸، ۲ ذی‌حجهٔ ۱۳۳۶.
- روزنامهٔ *ایران*، س ۹، ش ۱۸۹۴، ۱۱ صفر ۱۳۴۴.
- روزنامهٔ *پروین خمه*، س ۲، ش ۱۴۸، ۲۶ خرداد ۱۳۱۱.
- روزنامهٔ *چهره‌نما*، س ۲، نمرهٔ ۴۰، ۱۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۴.
- روزنامهٔ *زنجان*، س ۱، ش ۴، پنجشنبه ۱۶ بهمن ۱۳۲۸.

English Translation of References

Documents

Asnād-e Anjoman-e Tārix va Farhang-e Zanjān. (1403/2024). (Documents of the Qa-

- jar and Pahlavi periods). Zanjān: Daftar-e Anjoman-e Tārix va Farhang-e Zanjān (Office of the Zanjan History and Culture Association). [In Persian]
- Asnād-e Edāre-ye Owqāf va Omur-e Xeyriye-ye Šahrestān-e Zanjān. (1403/2024). *“Puše-ye asnād-e mowqufāt-e masjid jāme”* (Grand Mosque endowment documents folder). Zanjān: Xiyābān-e Emām (Imam Street), Edāre-ye Owqāf va Omur-e Xeyriye-ye Šahrestān-e Zanjān (Department of Endowments and Charity Affairs of Zanjan County). [In Persian]
- Asnād-e Muze-ye Mehrāne-ye Zanjān (Documents of the Mehraneh Museum of Zanjan). (1402/2023). *“Asnād-e xāndān-e Mirzāyi”* (Documents of the Mirzaei Family). Zanjān: Bonyād-e Mehrāne-ye Zanjān (Mehraneh Foundation of Zanjan). [In Persian]
- Asnād-e šaxsi-ye nevisandeh (The author's personal documents). (1403/2024). *“Asnād-e rustā-ye Lāčvān, Šahrestān-e Xodābandeh”* (Documents of the village of Lachvan, Khodabandeh County.). [In Persian]
- Asnād-e Xāndān-e Hosseini-ye Zanjāni (Documents of the Hosseini Zanjani Family). (1403/2024). *“Asnād-e masjid jāme'-e Zanjān”* (Documents of the Grand Mosque of Zanjan). Zanjān: Daftar-e Āyatollāh Hosseini-ye Zanjāni (Office of Ayatollah Hosseini Zanjani). [In Persian]
- Asnād-e Xāndān-e Musavi-ye Zanjāni (Documents of the Mousavi Zanjani family. (1401/2022). *“Asnād-e dowre-ye Qājār va Pahlavi”* (Documents of the Qajar and Pahlavi periods). Zanjān: Āršiv-e Xāndān-e Musavi-ye Zanjāni (Archives of the Mousavi Zanjani family). [In Persian]
- Asnād-e Xāndān-e Nurollāh-xān Yāvar (Dāmādi) (Documents of the family of Noorullah Khan Yavar (Damadi)). (1402/2023). *“Asnād-e mowqufe-ye masjid jāme'-e Zanjān”* (Documents of the endowment of the Grand Mosque of Zanjan). Zanjān: Asnād-e Xāndān-e Dāmādi (Documents of the family of Damadi). [In Persian]
- Edāre-ye Asnād va Tārix-e Diplomāsi-ye Vezārat-e 'Omur-e Xāreje (Estādox) (Department of Diplomatic Documents and History of the Ministry of Foreign Affairs): 0318215-70020110. [In Persian]

Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran): 240/14680; 240/074855; 250/287; 250/948; 250/008533; 250/011260; 250/016787; 250/018098; 293/002815; 295/007875; 297/030367; 297/33702; 310/035528. [In Persian]

Sāzmān-e Ketābxāne-hā, Muze-hā va Markaz-e Asnād-e Āstān-e Qods-e Razavi (Sākmāq) (The organization of Libraries, Museums and Documents Center of As-tane Qudse Razavi): 142225. [In Persian]

Manuscripts

Jadid al-Eslam, Ali Naghi. (n.d.). *“Tasliyat-ol-exvān dar vaqāye’-e Zanjān; Hāšiye-ye serāj-ol-monir”* (The Margin of Siraj al-Munir). Edited by Hassan Hossein Ali. Zanjān: n.p. [In Persian]

“Jong-e ahkām va farāmin va monša’āt va maktubāt az Zandīyeh va Afšāriyeh va Qājār” (The collection of decrees, orders, structures, and letters from the Zand, Afshari, and Qajar dynasties). (n.d.). Tehran: Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament). Book registration number: 85619. [In Persian]

Mohammad Hassan Ibn Molla Ghanber. (1308/1929). *“Šarh-e zendegi-ye ‘olamā-ye xamseh”* (Biography of the five scholars). Zanjān: Asnād-e Xāndān-e Hosseini Zanjāni. [In Persian]

“Tārix va joqrāfiyā-ye Xamseh va tavābe’-e ān” (History and geography of Khamseh and its suburbs). (1296 AH/1878 AD). Tehran: Ketābxāne-ye Vezārat-e Māliyeh. [In Persian]

Books

Afzal Al-Molk, Gholam Hossein. (1361/1982). *“Afzal ot-tavārix”* (The best of histories) (1st ed.). Edited by Mansoureh Ettehadieh & Sirous Saadvandian. Tehran: Tārix-e Irān. [In Persian]

Asef (Rostam ol-Hokama), Mohammad Hashem. (1387/2008). *“Tārix-e dār-ol-‘erfān-e Xamseh”* (History of Khamseh) (vol. 1). Edited by Hassan Hossein Ali. Zanjān: Pinār. [In Persian]

- Ehtesham Al-Saltaneh, Mahmoud. (1392/2013). *“Xāterāt-e Ehtešāmossaltaneh”* (Memoirs of Ehtesham Al-Saltaneh). Edited by Seyyed Mohammad Mehdi Mousavi. Tehran: Zavvār. [In Persian]
- Etemad Al-Saltaneh, Mohammad Hassan. (1368/1989). *“Merāt-ol-boldān”* (The mirror of cities) (vol. 4). Edited, annotated, and cataloged by Abdolhossein Navaee & Mir Hashem Mohaddes. Tehran: Dānešgāh-e Tehrān (University of Tehran). [In Persian]
- Hedayat, Reza Gholi. (1373/1994). *“Fehres-ot-tavāriḡ”* (Index of histories). Edited and annotated by Abd al-Hossein Navayi & Mir Hashem Mohaddes. Tehran: Pažuhešgāh-e ‘Olum-e Ensāni va Motāle‘āt-e Tāriḡ-e Farhangī (Institute for Humanities and Cultural Studies). [In Persian]
- Issavi, Charles. (1362/1983). *“Tāriḡ-e eqtesādi-ye Irān: Qājārieh 1215-1332 AH”* (The economic history of Iran) (1st ed.). Translated by Yaghoub Azhand. Tehran: Gos-tareh. [In Persian]
- Mahboubi Ardakani, Hossein. (1380/2001). *“Čehel sāl tāriḡ-e Irān dar dowre-ye pādešāhi-ye Nāser-ed-Din Šāh”* (Forty years of Iran’s history during the reign of Naser al-Din Shah) (vol. 2) (2nd ed.). Tehran: Asātir. [In Persian]
- Mottaghi, Hossein. (1382/2013). *“Golgašt: Simā-ye ostān-e Zanjān az manzar-e sayyāhān va safarname-nevisān”* (Golgasht (pleasure -ground) Image of Zanzan province in tourist’s itinerary writer’s perspective) (1st ed.). Qom: Al-Xazāna-tol-‘Ālamiya Lel-Maxtutāt-el-Eslāmiyah. [In Persian]
- Pourshafēi, Majid. (1385/2006). *“Eqtesād-e kučeh: Gozāreš-e pul-e melli-ye Irān, hazine-hā-ye zendegi va dastmozd-hā dar do sade-ye gozašteḡ”* (A report on Iran’s national currency, cost of living, and wages in the past two centuries). Tehran: Gām-e no. [In Persian]
- Salour, Ghahreman Mirza. (1374/1995). *“Ruznāme-ye xāterāt-e ‘Eyn-os-Saltaneh”* (The daily memoirs of Eyn Al-Saltaneh) (vols. 2 & 5) (1st ed.). Edited by Masoud Salour & Iraj Afshar. Tehran: Asātir. [In Persian]
- Sepehr, Abd Al-Hossein. (1386/2007). *“Mer’āt-ol-vaqāye’-e Mozaffari”* (The history of events in Muzaffar Al-Din Shah Qajar era) (vol. 2). Edited by Abd Al-Hossein Navayi. Tehran: Mirās-e Maktub. [In Persian]

- Sheibani, Basir al-Molk. (1374/1995). “*Ruznāme-ye xāterāt-e Basir-ol-Molk-e Šeibāni 1301 – 1306 AH: Dar ruzegār-e pādešāhi-ye Nāser-ed-Din Šāh-e Qājār*” (Diary of the memories of Basir al-Molk Sheibani 1301 – 1306 AH / 1883 – 1889 AD: During the reign of Nasser al-Din Shah Qajar). Edited by Iraj Afshar & Mohammad Rasoul Daryagasht. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- Struys, Jan Janszoon. (1403/2024). “*Safarnāme-ye Yuhān Eštroys; Safarnāmeḥ va mājarā-hā-ye barde-ye Holandi dar dowre-ye Šāh Soleimān-e Safavi*” (The voyages and travels of John Struys through Italy, Greece, Muscovy, Tartary, Media, Persia, East-India, Japan, and other countries in Europe, Africa and) (3rd ed.). Translated by Sasan Tahmasbi. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Zanjani, Ebrahim. (1393/2014). “*Xāterāt-e Šeīx Ebrāhim-e Zanjāni*” (Memoirs of Sheikh Ebrahim Zanjani) (2nd ed.). Edited by Gholam Hossein Mirza Saleh. Tehran: Kavir. [In Persian]

Interviews

- Interview with Āyatollāh Seyyed Mohammad Hosseini Zanjāni. (1403/2024). “Pirāmun-e masjed jāme’-e Zanjān” (About the Grand Mosque of Zanjan). Zanjān: Daftar-e Āyatollāh Seyyed Mohammad Hosseini Zanjāni (Office of Āyatollah Hosseini Zanjani). [In Persian]
- Interview with Sajjād Čupāni. (1403/2024). “Pirāmun-e mowqufāt-e masjed jāme” (About the endowments of the Grand Mosque). Zanjān: Bāzār-e Zanjāni (Zanjan Bazaar). [In Persian]
- Interview with Mohsen Mirzayi. (Journalist & editor). (1399/2020). “Darbāre-ye Zanjān-e ‘asr-e Qājār” (About Zanjan in the Qajar era). Tehran: Daftar-e Mohsen Mirzāyi (Mohsen Mirzayi’s Office). [In Persian]

Press

- Ruznāme-ye *Anjoman-e Tabriz* (Anjuman-e Tabriz newspaper), year 1, issue 143, 22 Ša’bān 1325 AH / 1 October 1907. [In Persian]
- Ruznāme-ye *Āzar* (Azar newspaper), issue 60, Sunday 10 Šahrivar 1325 SH/ 1 September 1946. [In Persian]

Ruznāme-ye *Čehre-namā* (Chehrehnama newspaper), year 2, issue 40, 10 Rabi' al-Awwal 1324 AH / 5 May 1906. [In Persian]

Ruznāme-ye *Irān-e No* (Iran-e No newspaper), year 1, issue 95, 7 Dhu al-Hijjah 1327 AH / 21 December 1909. [In Persian]

Ruznāme-ye *Irān* (Iran newspaper), year 56, issue 21, 9 Šawwāl 1321 AH / 29 December 1903. [In Persian]

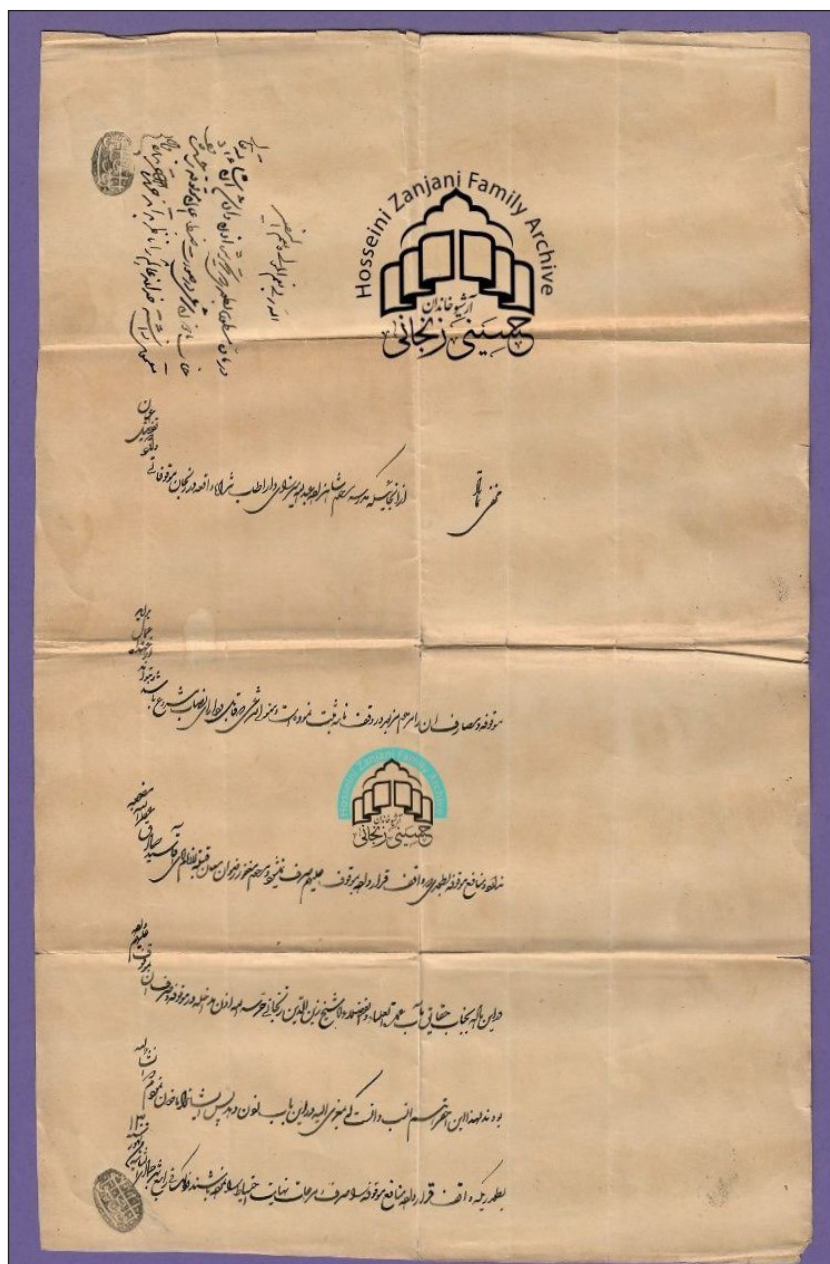
Ruznāme-ye *Irān* (Iran newspaper), year 2, issue 298, 2 Dhu al-Hijjah 1336 AH / 9 September 1918. [In Persian]

Ruznāme-ye *Irān* (Iran newspaper), year 9, issue 1894, 11 Safar 1344 AH / 31 August 1925. [In Persian]

Ruznāme-ye *Parvin-e Xamseh* (Parvin Khamseh newspaper), year 2, issue 148, 26 Xordād 1311 SH/ 16 June 1932. [In Persian]

Ruznāme-ye *Zanjān* (Zanjan newspaper), year 1, issue 4, Thursday, 16 Bahman 1328 SH/ 5 February 1950. [In Persian]

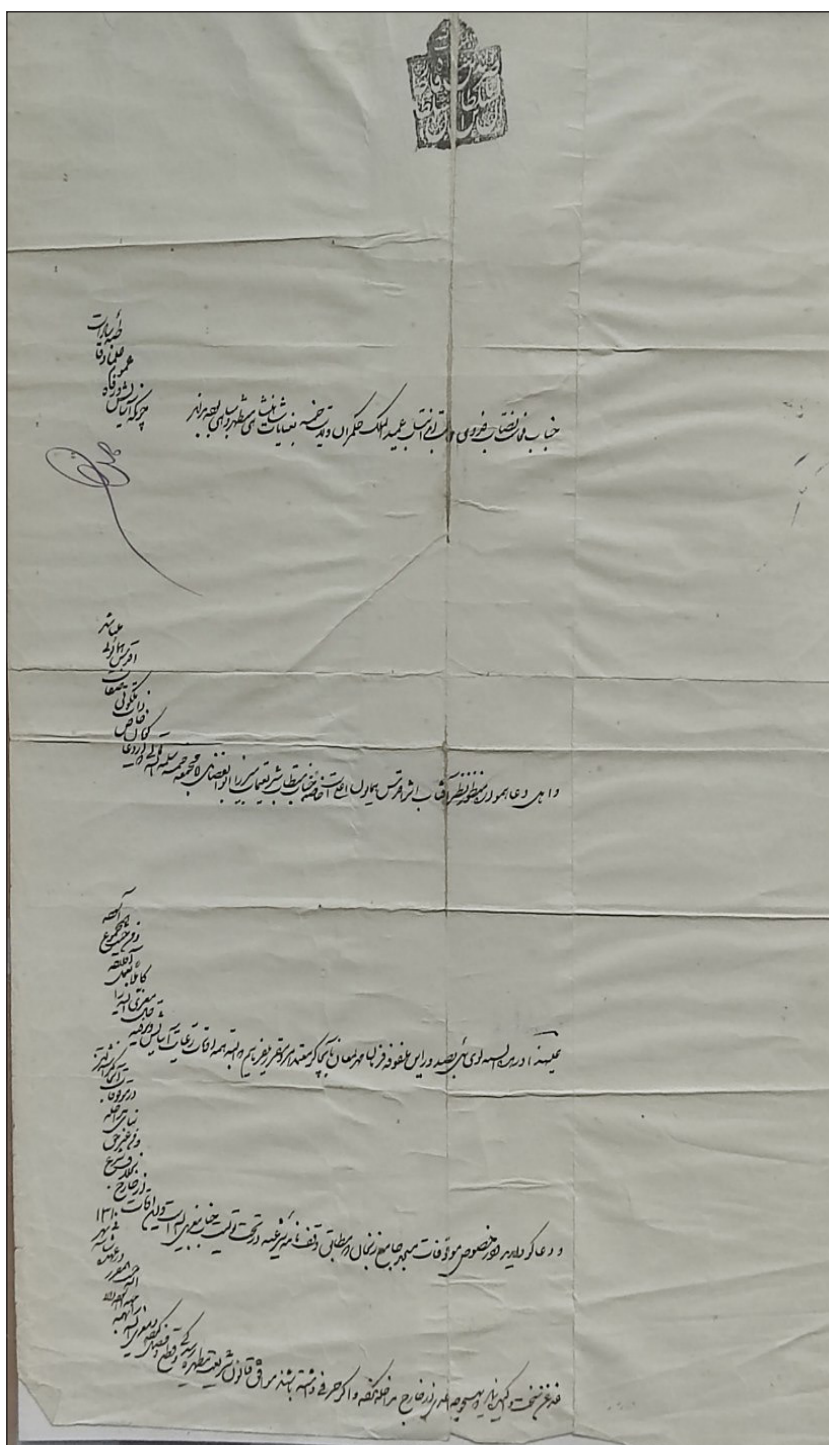
اسناد خاندان حسینی زنجانی (۱۴۰۳)

پیوست ۱

احکام میرزا ابوطالب موسوی پیرامون
مسجد جامع

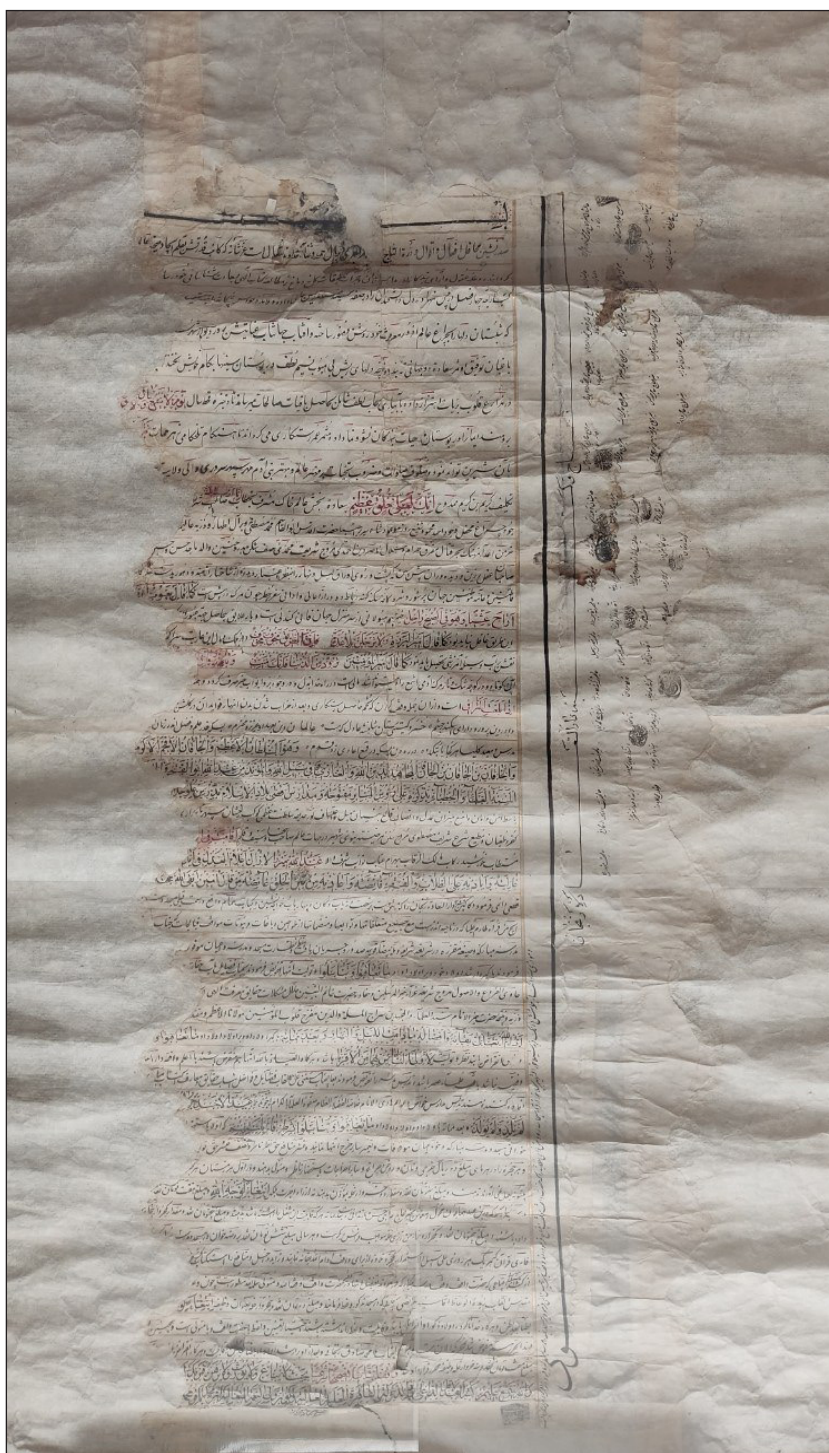

پیوست ۲

فرمان ناصرالدین شاه پیرامون موقوفات
مسجد جامع

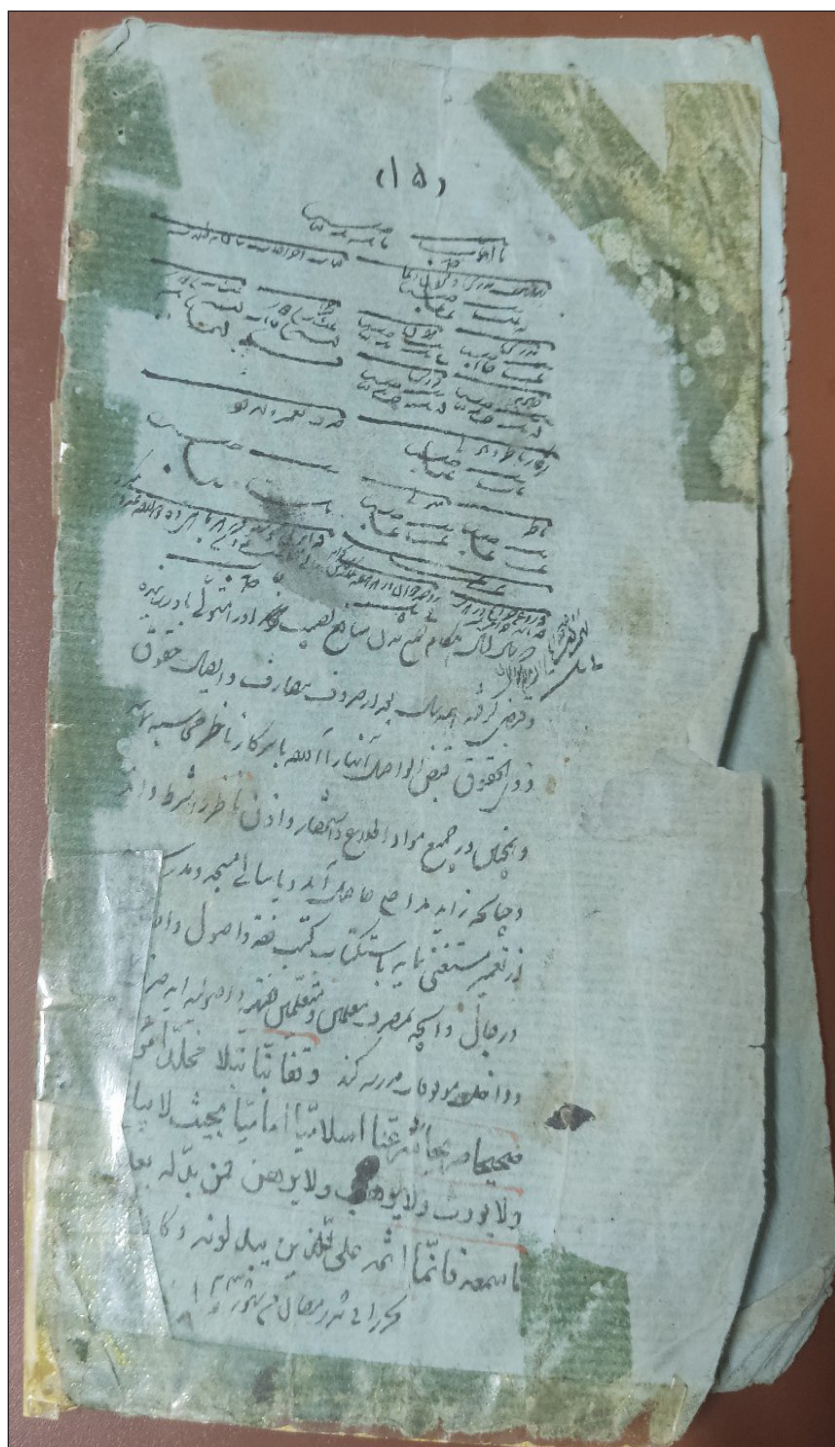

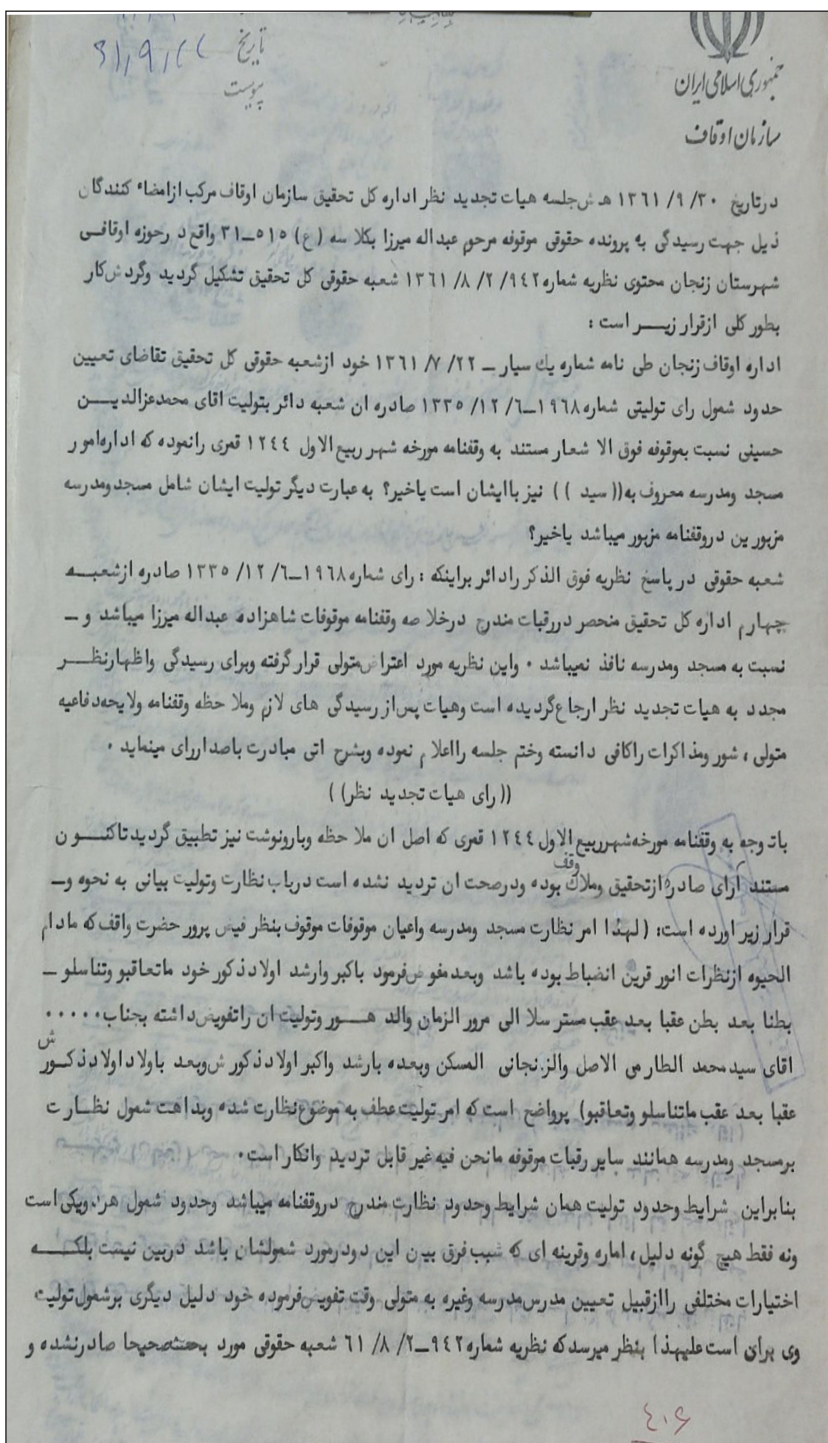
پیوست ۳

قدیمی‌ترین سواد وقفنامهٔ مسجد جامع
مربوط به دورهٔ محمدشاه قاجار

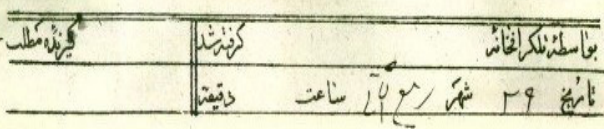
رأى صادره پیرامون تولیت موقوفات
مسجد جامع در دوره یهلوی

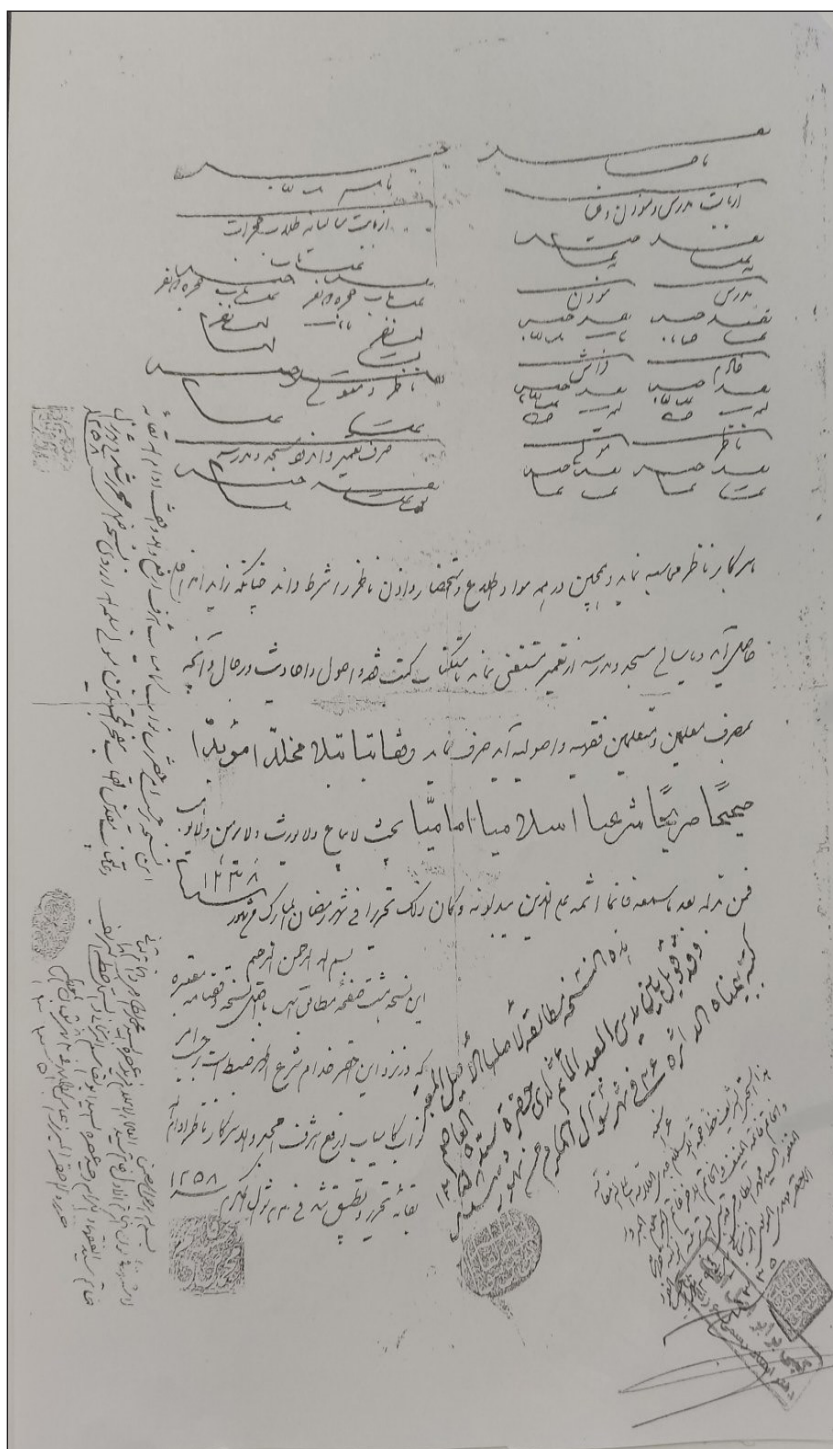
پیوست ۷

رای صادره پیرامون تولیت موقوفات
مسجد جامع پس از انقلاب اسلامی

11, 12, 13

پیوست ۱۱

سواد وقفنامهٔ خاندان دارا (اسناد خاندان
دامادی، ۱۴۰۲).

